

МОСКОВСКИТЕ ЛЕТОПИСИ ОТ 70-ТЕ Г. НА XV ВЕК И ФОРМИРАНЕ ИДЕОЛОГИЯТА НА САМОДЪРЖАВИЕТО

ИСКРА ИЛИЕВА

Рецензент: доц. *Емил Михайлов*

Редактор: доц. *Георги Бакалов*

Искра Илиева. МОСКОВСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ 70-Х Г. XV В. И ФОРМИРЕНИЕ ИДЕОЛОГИИ САМОДЕРЖАВИЯ

Московское летописание сыграло большую роль в оформлении самодержавной идеологии. Эта роль определялась традиционным значением летописи как политического документа. Со второй половины XV в. политическая активность летописания еще более усиливается в связи с серьезными изменениями социально-политической жизни Северо-Восточной Руси. Летописная деятельность великокняжеского окружения в 70-е гг. XV в. заложила прочные основы официальной политической доктрины. Были выработаны, обоснованы и подкреплены историческими примерами главные элементы идеологии самодержавия — представления о преемственности власти московских государей от древних политических центров Руси, о внутреннем и внешнем суверенитете и вотчинном полновластии. В известной мере обгоняя реальный процесс становления феодальной монархии, летописание и создаваемая с его помощью идеология подготавливали почву для будущих политических акций московской власти.

Iskra Ilieva. MOSCOW CHRONICLES FROM THE 70-IES OF THE XV-TH CENTURY IN SETTING UP THE IDEOLOGY OF AUTOCRACY

The Moscow chronicles played an important role in setting up the autocratic ideology. This role was determined by the traditional significance of the chronicles as political documents. In the second half of the fifteenth century the political activity of the chronicles grew more intensive in connection with the changes, occurring in the social and political life in North — East Russia. In the 70-ies of the fifteenth century this creation of chronicles on behalf of the Grand Duke's circle, laid the foundations of the official political doctrine. The main elements of the autocratic ideology were worked out substantiated and backed up with examples from history. These elements were the concepts of the succession of Moscow Grand Dukes' power to the ancient political centres of Russia, as well as those of the internal and external sovereignty.

Thus, anticipating to a certain extent the real process of building up the feudal monarchy, the chronicles together with the ideology, created with their help, were preparing the ground for the future political actions of Moscow power.

Историята на обществената мисъл и идеологическата борба в епохата на формиране и укрепване на Руската централизирана държава отдавна привлича вниманието на изследователите по средновековна руска история. В наши дни

усилията на съветските историци са съсредоточени към изучаване на генезиса и развитието на демократичните, хуманистичните и антифеодалните по своята същност идеи. По-малко внимание се отделя на проблемите, свързани с формиране на официалната идеология. В същото време този аспект на изследване представлява изключително важен и актуален в научно отношение въпрос. Главните идеи и представи, станали по-късно основа на официалната доктрина на руското самодържавие, са разработвани от неговите първи апологети и идеолози още в периода на активно изграждане и вътрешна консолидация на единната руска държава. По-късните теории за изконността на руското самодържавие, за изключителния исторически път на развитие на руската държава, за неразривната връзка между самодържавието и „истинното православие“ водят своето начало от епохата, когато процесът на обединяване на руските земи около Москва завършва, отхвърля се татаро-монголското иго и се води упорита борба за централизация на властта, за утвърждаване на „самодържавството“ на московските велики князе.

В изследването се опитваме да разгледаме ранният етап от формиране на идеологията на руското самодържавие до 80-те години на XV в. Като основен извор са използвани московските летописи от този период.

Темата „Ролята на московските летописи от 70-те години на XV в. при формиране идеологията на самодържавието“ в качеството на самостоятелен проблем за изследване е нова за историографията на руското средновековие. В същото време подходът към летописите от епохата на Иван III като към паметници на политическата мисъл и идеологическата борба не е чужд на видните представители на руската историография от XIX в. С. Соловьев и В. Ключевски. Последният дори нарича московските летописи от тази епоха „орган на публицистиката“¹. Но наред с този възглед, в историческата наука дълги години преобладава представата за летописите като безформен конгломерат от сведения, образуван от случайни годишни записи. Стойността на летописите като извори се определя предимно от тяхното фактологическо съдържание. Така подходили към летописите В. Татищев, А. Шльоцер, П. Строев, И. Срезневски, Н. Сухомлинов, К. Бестужев-Рюмин². Отделни опити да се разгледат идейно-политическите тенденции на някои летописни паметници, например Софийската Първа летопис, изследвана от Н. Яниш³, се опирали на неправилна методика и невярна представа за процеса на създаване на летописните сводове. Дори най-сериозните опити за проучване на московските летописи — комплексът от работи на И. Тихомиров, не излизали извън рамките на посочване на официалния характер на някои от московските летописи⁴.

Началото на принципно нов етап в изследване на руските летописи като паметник на обществено-политическата мисъл полагат трудовете на А. Шахматов. Той отбелязва в рецензия на една от работите на И. Тихомиров, че за възстановяване на общата картина на развитието на летописната дейност е необходимо да бъде съчетан текстологичният анализ с исторически подход към летописите, свързвайки ги непосредствено със събитията от обществено-политическия живот⁵. Значението на трудовете на А. Шахматов е определил

¹ Ключевский, В. О. Курс русской истории, ч. 2. М., 1957, с. 20.

² Вж. Буганов, В. И. Отечественная историография русского летописания. М., 1975, 7—12.

³ Яниш, Н. И. Новгородская летопись и ее московские переделки. — ЧОИДР, 1874, № 2, 1—96.

⁴ Тихомиров, И. А. Обзорение московских летописных сводов 1425—1533 гг. — ЖМНП, 1895, т. CCC, № 8, 416—451; Обзорение состава московских летописных сводов. — ЛЗАК, 1895, вып. 10, отд. 1, 1—84.

⁵ Шахматов, А. А. Разбор сочинения И. А. Тихомирова „Обзорение летописных сводов“. — „Отчет о 40-м присуждении награды графа Уварова“, 1898, 119—122.

точно неговият ученик М. Присълков: „С работите на А. Шахматов . . . изчезна измисленият и пуст образ на летописеца-монах, отдалечен от живота и светската суета. Летописите застават пред нас като паметници на страстни политически борби, а летописците се явяват техни участници или козове в ръцете на главните политически дейци.“⁶

Съществен принос в творчеството на А. Шахматов представлява разработката на сравнителния исторически метод за изучаване на летописните текстове, чиято същност се състои в сравняване на достигналите до нас летописи и в създаване на хипотетични схеми за развитие на руското летописание като последователна смяна на летописните сводове. Те представлявали своеобразни етапи в този процес и създаването на всеки един от тях се съпровождало от осмислена, обусловена от конкретните политически обстоятелства преработка на предшестващия летописен и съвременен на автора-съставител фактически и документален материал.

А. Шахматов не си е поставял конкретната задача да изследва московските летописни сводове от XIV — XV в., но проследявайки историята на възникване на отделните редакции на Началния свод, той открил редица сводове от интересуващия ни период. Най-голямо достижение на учения в тази насока е изказаното от него предположение за съществуване на Московски свод от 1479 г., станал основа на цялото последвало московско летописание⁷. Тази мисъл била потвърдена блестящо от откриването на Ермитажния текст на хипотетичния паметник. Но признавайки огромните заслуги на А. Шахматов, ще отбележим, че той не виждал класовите основи на изследваните от него произведения и съзирал в тях борба не на обществените сили, а на историческите концепции.

По-нататъшната многогодишна и упорита дейност на съветските учени-летописоведи М. Тихомиров, М. Присълков, А. Насонов, Д. Лихачов, Я. Лурие, Б. Клос и др. значително разшири и уточни представите за развитието на летописната дейност в Москва през XIV — XV в., установявайки и свързвайки с конкретни исторически събития създаването на цяла поредица от летописни сводове през втората половина на XV в.

В първия в историографията обобщаващ труд по история на руските летописи от XI — XV в. М. Присълков подробно разглежда великокняжеското летописание от 70-те години на XV в., спирайки се на някои въпроси около обстоятелствата при създаване на сводовете от 1472 и 1479 г. и на техните идейни тенденции⁸. Редица ценни наблюдения над свода от 1479 г., неговите извори и идейно-политическа насоченост прави А. Насонов⁹.

Изключителен принос в историографията по проблема представляват трудовете на М. Тихомиров, открил и изследвал много неизвестни на историческата наука московски летописни паметници от периода XV — XVI в., и с това обогатил значително представата за московското летописание от този период¹⁰.

С широта и комплексност се отличава подходът на Д. Лихачов при изследване на летописните паметници. Разглеждайки ги преди всичко като литературно-публицистични произведения, авторът отделя особено внимание

⁶ Присълков, М. Д. Русское летописание в трудах А. А. Шахматова. — ИОРЯС, Пг., 1922, т. 25, с. 13.

⁷ Шахматов, А. А. Общерусские летописанные своды XIV—XV вв. — ЖМНП, 1900, т. 321, № 9, 90—176; 1900, т. 322, № 11, 135—200.

⁸ Присълков, М. Д. История русского летописания XI—XV вв. — ЛГУ, 1940.

⁹ Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. Очерки и исследования. М., 1969, 246—409.

¹⁰ Тихомиров, М. Н. Русское летописание. М., 1979.

на кръга, от който произлизат летописните сводове. Ценен принос представляват разработките на Д. Лихачов върху някои методологически въпроси при изучаване на летописите¹¹.

Най-ново обобщаващо изследване върху московското летописание е трудът на Я. Лурье „Общерусские летописи XIV — XV вв.“, в който е събран и анализиран материал от многогодишните текстологични изследвания на автора. Особено внимание в тази работа е отделено на московското летописание през XV в. Авторът разглежда в детайли развитието на летописното дело и обосновава съществуването на редица летописни сводове през втората половина на XV в.¹²

Много въпроси от текстологичен характер са застъпени в работите на С. Каштанов, Б. Клос, В. Кучкин, Л. Муравьова, С. Левина, Ю. Лимонов, Н. Казакова, В. Плугин, Г. Прохоров, М. Салмина, К. Сербина и др.¹³ В резултат значително бе разширена и уточнена картината на развитие на московското летописание, бяха показани неговите основни етапи. Изказани бяха аргументирани мнения за произхода и датирането на отделните летописни сводове, засегнат бе въпросът за политическата и идейната ориентация на някои от тях. Това ни дава възможност достоверно да представим московското летописание в процеса на неговото развитие, да изучим взаимодействието между летописите и тези промени в идейно-политическия живот на руското общество, които характеризират процеса на формиране на единната руска държава и нейните политически институции.

Но за успешна разработка на нашия проблем не е достатъчно да имаме определено, дори много точно локализиране по място и време на създаването на летописните сводове. Както правилно отбелязва Д. Лихачов, „фактът на отразяване на една или друга идеология в текста може да бъде разкрит само тогава, когато в известна степен ние сме запознати с тази идеология“¹⁴. Тук нещата са значително по-сложни. Официалната идеология, идейно-политическата доктрина на върховната власт остава практически един от най-малко изследваните проблеми от историята на руското средновековие.

Идеологията на московското самодържавие се формира в обстановка на общо културно и идейно оживление в обществения живот и в непосредствена връзка с конкретния ход на историческия процес. През втората половина на XV в. църквата, великокняжеската власт и редица групировки, свързани с господстващата класа, създават в една или друга форма определени представи и системи от възгледи за характера на централната власт. Но в този период едва ли би могло да се говори за стройна и завършена политическа доктрина.

Какво би трябвало да разбираме под официална идеология? В дадения случай, в нейната най-обща форма, официалната идеология може да се определи като комплекс от представи за характера, обема, прерогативите и функциите на централната власт, издигнати или санкционирани от самата власт. В същото време това определение е статично. Именно представата за статичната същност на идеологията за върховната власт в Московска Русия представлява една от най-съществените грешки на дореволюционната руска историография, която формулира тезата за изконността на руското самодържавие. Формирането на идеологията на самодържавието е тясно свързано

¹¹ Лихачев, Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Л., 1947; Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962.

¹² Лурье, Я. С. Общерусские летописи XIV—XV веков. М., 1976.

¹³ Буганов, В. И. Отечественная историография..., 273—287.

¹⁴ Лихачев, Д. С. Текстология..., с. 37.

с конкретните идейно-политически събития и задачи. Нейното утвърждаване е едновременно следствие от решението на тези задачи, резултат от тяхното последвало осмисляне и средство за обосноваване на по-нататъшните политически цели на московската великокняжеска власт. Развитието на официалната идеология вървяло в съответствие с хода на обединителния процес и изграждането на новата държавна структура в Русия. В същото време идеологията притежавала относителна самостоятелност, върху която влияели редица фактори.

Трудно е да се установи реалното съотношение между идеологията и политическата практика по това време. Един от най-разпространените в историографията продължава да е възгледът, че заети с решаване на конкретни политически цели и задачи, московските велики князе или използвали в готов вид достиженията в тази област на Византия и южнославянския свят, или се „предповерявали“ на идеологическата дейност на църквата и нейните отделни представители¹⁵.

За капиталните трудове по история на държавно-политическата доктрина на Московска Русия, принадлежащи на представителите на руската буржоазна историография било характерно разбирането за официалната идеология като продукт от рецепция на руска почва на съответните византийски и южнославянски политико-правови възгледи и норми. Тези представи са развити най-аргументирано и пълно в трудовете на Ф. Терновски, В. Соколки, М. Дяконов, П. Милюков и В. Валденберг¹⁶. Но има и такива дореволюционни руски историци, занимаващи се с проблеми, свързани със средновековната руска политическа мисъл и право, които отхвърлят подобни представи. Най-разгърнатата критика на концепцията за византийското и южнославянското влияние дава В. Сава, спирайки се подробно в своето монографично изследване на различията между руската и византийската доктрини за върховната власт¹⁷. Господстващата роля на византийските и южнославянските влияния при формиране идеологията на самодържавието отхвърля и С. Платонов¹⁸. Трябва да отбележим, че нито един от споменатите автори не се опира на летописните паметници като извор за обосноваване на своята концепция.

В съвременната съветска историография след появата на монографията на Я. Лурие за идеологическата борба в руската публицистика от края на XV — началото на XVI в. тезата за господстващото влияние на Византия и южнославянския политически опит бе окончателно отхвърлена¹⁹. Нямаме възможност да се спрем специално на проблема за рецепцията на византийския и южнославянския политически опит, но приемаме, че само по себе си такава рецепция в известна степен е напълно естествена и възможна, тъй като възприетите идеологически построения се изпълвали с ново, конкретно съдържание, обусловено от конкретните политически задачи,

¹⁵ Вж. Золотухина, Н. М. Йосиф Волоцкий. М., 1981, с. 18, 83; ср. Ключевский, В. О. Боярская Дума Древней Руси. Пг., 1919, 247—248.

¹⁶ Терновский, Ф. А. Изучение византийской истории и ее тенденциозное приложение в Древней Руси, вып. II. Киев, 1875; Соколки, В. Участие русского духовенства и монашества в развитии единовластия и самодержавия в Московском государстве в конце XV и первой половине XVI в. Киев, 1902; Дяконов, М. А. Власть московских государей, Спб., 1889; Милюков, П. Н. Очерки по истории русской культуры, т. 1—3. — Спб., 1907—1913; Вальденберг, В. В. Древнерусские учения о пределах царской власти. Пг., 1916.

¹⁷ Савва, В. И. Московские цари и византийские василевсы. Харьков, 1901; Вж.: Кириллов, И. Третий Рим. М., 1914.

¹⁸ Платонов, С. Ф. Лекции по русской истории. Пг., 1917, 172—173.

¹⁹ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI вв. М.—Л., 1960, с. 81, 391—406.

стоящи на дневен ред в руската действителност. Както подчертава Д. Лихачов, „Чуждите влияния се оказват действени само в такава степен, в каквато отговарят на вътрешните потребности на страната.“²⁰

На проблемите, свързани с изграждане на официалната московска идеология, се спират главно авторите на обобщаващи научни трудове върху интересувания ни период, като Л. Черепнин, В. Мавродин и А. Сахаров²¹. Те защитават тезата за консервативността на официалната идеология и нейното известно „закъснение“ по отношение на хода на обединителния процес. Л. Черепнин и А. Сахаров привличат редица летописни паметници за характеристика на официалните политически възгледи, като специално се обръщат към свода от 1479 г., виждайки в него крупен паметник на политическата мисъл от втората половина на XV в. Но ако Л. Черепнин разглежда свода като резултат от дейността на великокняжеската канцелария, А. Сахаров приема, че летописът е създаден в митрополитските кръгове²². Това рязко разминаване в мненията на двамата видни съветски историци ясно характеризира степента на недостатъчна изученост на проблема.

През последните години отделни страни от официалната идеология, нейното отражение в различни извори, в това число и летописни паметници, се анализират в работите на И. Будовниц, А. Голдберг, Н. Казакова, М. Скрипил, А. Хорошкевич, Я. Шапов и др.²³ Но в повечето им трудове летописите се привличат в качеството на допълнителен материал, заемат подчинено положение и не се разглежда специално въпросът за тяхната идейно-политическа ориентация.

Преди четвърт век Я. Лурье отбеляза, че летописните сводове от края на XV — началото на XVI в. „никога не са се изучавали като паметници по история на идеологическата борба“²⁴. Положението в историографията като цяло малко се е променило и днес. С изключение на споменатите работи примери на специално изследване по темата почти няма. По отношение на много въпроси съществуват противоречиви, често самоизключващи се оценки и възгледи. Остават неизяснени редица моменти от развитието на самата официална идеология, срещат се значителни разногласия в определяне на идейно-политическата ориентация на някои от сводовете. Всичко това обуславя интереса на автора към набелязания проблем и представлява предмет на проучване в настоящото изследване.

²⁰ Лихачев, Д. С. Развитие русской литературы X—XVII вв. Эпохи и стили. Л., 1973, с. 19.

²¹ Черепнин, Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960; Мавродин, В. В. Образование единого Русского государства. Л., 1951;

²² Черепнин, Л. В. Образование . . . , 15—16; его же: Русская историография до XIX века. МГУ, 1957, 82—89; Сахаров, А. М. Церковь и образование Русского централизованного государства. — В: И, 1966 № 1, с. 59.

²³ Будовниц, И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). М., 1960; Гольдберг, А. Л. Историко-политические идеи русской книжности XV—XVII вв. — История СССР, 1975, № 4, 60—77; его же: У истоков московских историко-политических идей XV в. — ТОДРЛ. Л., 1969, т. 24, 147—150; Казакова, Н. А. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV—XVI вв. М.—Л., 1955; Хорошкевич, А. Л. История государственности в публицистике времен централизации. — В: Общество и государство феодальной России. М., 1975, 114—125; её же: Русско-славянские связи конца XV — н. XVI в. и их роль в становлении национального самосознания России. — В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1973, 405—422; Шапов, Я. Н. Южнославянский политический опыт на службе у русских идеологов XV в. — В: Buzantino Bulgarica. С., 1966, 200—214.

²⁴ Лурье, Я. С. Из истории русского летописания конца XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1955, т. 11, с. 157.

РАЗВИТИЕ НА МОСКОВСКОТО ЛЕТОПИСАНИЕ ПРЕЗ XIV — ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XV В.

Летописната дейност още от времето на Киевска Русия заемала значително място в политическия живот на древна Русия. Татаро-монголското нашествие се оказало безсилно да прекъсне развитието на летописната традиция. През XIV в. в Североизточна Русия възниква и се развива ново огнище на летописна дейност, което съединява старата летописна традиция с усвоения опит на съседните феодални центрове. Развитието на московското летописание е свързано с нарастващата роля на Москва в обединителния процес и с такива важни политически сили в този процес като великокняжеския престол и пренесената в Москва в началото на XIV в. катедра на руската митрополия. Бурният разцвет на московското летописание в последната четвърт на XV — началото на XVI в. представлявал качествен скок в развитието на местната летописна традиция. Той отразявал реалната роля на Москва в процеса на консолидация и централизация на единната руска държава и бил тясно свързан със засилването на московската великокняжеска власт и съпровождателното го развитие на официалната идеология. В същото време подемот в московското летописание се опирал на по-ранната летописна традиция. Още в летописните паметници от XIV — първата половина на XV в. се съдържат наченки на редица идеи, които в следващия период получават развитие. Ето защо е невъзможно московското летописание от 70-те години на XV в. да се разглежда извън общия процес на развитие на летописната традиция в Москва. Необходимостта от кратък преглед на ранните извори е продиктувана и от факта, че московското летописание от XIV — първата половина на XV в. остава до този момент все още слабо изучено. Основната трудност в изследването на този проблем се състои в отсъствието на запазени конкретни летописни паметници. Добре известна е съдбата на Троицкия летопис, изгорял по време на пожара в Москва през 1812 г.²⁵ В по-късните летописни паметници се съхранили указания за съществуването на други летописни сводове, съставени в Москва през този период. Например в сведенията на Н. Карамзин, имащи отношение към Троицкия летопис, се споменава „Летописец великий Русский“ (ЛВР)²⁶, а в летописите от XV — XVI в. се казва, че през 30-те години на XV в. галицкий княз Юрий Дмитриевич, предявявайки претенции върху великокняжеския престол, доказвал своите права със „старыми списки“ от московски летописи²⁷.

А. Шахматов и неговите ученици и последователи успяха да установят по пътя на внимателен текстологичен анализ редица етапи в развитието на московското летописание от края на XIV — първата половина на XV в. То се представя като смяна на генетически свързани помежду си летописни сводове: 1389—1392, 1408, 1418—1423 и 1448 г. Но с изключение на реконструирания от М. Присълков свод от 1408 г. (Троицкия летопис), останалите се възстановяват с по-голяма или по-малка достоверност като извори или протографи на достигнали до нас реални летописни текстове²⁸.

²⁵ Кочетов, С. И. Троицкий пергаменный список летописи 1408 г. Археографический ежегодник за 1961 г. М., 1952, 18—27.

²⁶ Карамзин, Н. М. История государства Российского. М., 1817, т. 5, с. 464, прим. 148; Троицкая летопись. М.—Л., 1950, с. 439.

²⁷ ПСРЛ, т. 6. Спб., 1853, с. 148; т. 25. М.—Л., 1949, с. 249; т. 18. Спб., 1913, с. 171.

²⁸ Приселков, М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. М.—Л., 1950. Съществуването на свод от 1418—1423 г. се свързва със споменавания в Тверската летопис

С излизане от печат на монографията на Я. Лурие „Общерусские летописи XIV—XV вв.“ и на редица статии от този автор беше положено началото на оживена дискусия за същността на ранното московско летописание²⁹. О хвърляйки хипотезата за създаване на сводове през годините 1389, 14⁸—1423, Я. Лурие изказа мнение, че през този период не е съществувало великокняжеско летописание с общоруски характер. Това мнение бе подложено на аргументирана критика в статиите на В. Плугин и Г. Прохоров³⁰.

В своето изложение, без да правим подробен текстологичен анализ на изворите, ще се спрем само на два основни въпроса — на свидетелствата за наличие на великокняжеско летописание в Москва през XIV в. и на някои по-важни моменти от идейно-политическото съдържание на московското летописание в края на XIV — първата половина на XV в. Преди да преминем към конкретно изложение, ще подчертаем още веднъж, че крайната недостатъчност на достигналите до нас извори и хипотетичността на възстановяваните летописни сводове представляват сериозно препятствие за формулиране на окончателни изводи по набелязания проблем.

И така през XIV в. Москва все по-отчетливо добива черти на общоруски център, закономерно следствие от настъпилите конкретни исторически промени — победите на московските князе във феодалните войни, установяването на наследствени права върху великото Владимирско княжение, нарастването на решаващата роля на Москва в организиране на антитатарската борба през последната четвърт на XIV в. и пренасянето в Москва на постоянната резиденция на общоруския митрополит (1326).

Промените в политическото положение на Москва довели и до нейния културен подем през втората половина на XIV — началото на XV в. Засилването на Москва не останало незабелязано за съвременниците. В житието на митрополит Петър, написано от Киприан през 80-те години на XVI в., представата за значението на Москва в този период е изразена под формата на пророчество, изказано от митрополит Петър: „И град прославен будет по всех градах русских . . . и прославится Бог в нем.“³¹ Няколко десетилетия по-късно Епифаний Премъдри оценява събитията от последната четвърт на XIV в. със следните думи: „ . . . И власть, и княжение; и имение, и честь, и слава, и вся прочая . . . потягну к Москве.“³²

Нарастването на политическата роля на Москва и свързаният с него културен подем оказали влияние и върху развитието на московското летописание. От една страна, в Москва се съсредоточило значително количество летописни паметници. Например по време на феодалните войни през 1327 и 1375 г. в Москва били пренесени редица тверски летописи³³. По

„Владимирски Полихрон“. Вж. ПСРЛ, т. 15. Спб., 1863, 464—465; Сводът от 1448 г. е намерил отражение в Софийската I и Новгородската IV летописи. Вж. ПСРЛ, т. 5. Спб., 1851, т. 6. Спб., 1853, т. 4, ч. 1, вып. 2. Л., 1925.

²⁹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв. М., 1976; его же: О московском летописании конца XIV века — ВИД. Л., 1979, вып. XI, 3—19; его же: Троицкая летопись и московское летописание XIV в. — ВИД. Л., 1974, вып. VI, 79—106.

³⁰ Плугин, В. А. Нерешенные вопросы русского летописания XIV—XV вв. — История СССР, 1978, № 4, 73—93; Прохоров, Г. М. Летописец Великий Русский. Анализ его упоминания в Троицкой летописи. — Летописи и хроники. М., 1976, 67—77; его же: Избыточные материалы Рогожского летописца. — ВИД. Л., 1976, вып. VIII, 185—203; его же: Центральнорусское летописание второй половины XIV в. — ВИД. Л., 1978, вып. X, 159—181; его же: Повесть о Митяе. Л., 1978.

³¹ ПСРЛ, т. 21, ч. 1, с. 328; Вж.: Борисов, Н. С. Социально-политическое содержание литературной деятельности митрополита Киприана. — Вестник МГУ, история, 1975, № 6, 68—70.

³² ПСРЛ, т. 11, с. 128.

³³ Приселков, М. Д. История . . . , с. 112; Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе, с. 39.

аналогичен път там попадат ростовски, рязански, переяславски и други местни летописи³⁴. От друга страна, пренасянето на митрополитската катедра от Владимир в Москва, която съдържала в своя архив богати летописни материали и продължавала в значителна степен наследените традиции на общоруското летописание, също създавало благоприятни условия за интензивно развитие на московското летописание. Заедно с ростовските, тверските и владимирските сводове в Москва „била пренесена и пуснала здрави корени общоруската летописна традиция, тясно свързана с великокняжеския престол“³⁵. В същото време не можем да твърдим, че през първата половина на XIV в. московските велики князе са притежавали необходимите възможности и условия за развитие на своя летописна дейност при великокняжеския двор. Неоформената великокняжеска канцелария като особено учреждение³⁶, недостатъчният изворов фонд и информационни възможности в общоруски мащаб и относително слабото развитие на светската грамотност не спомагали за бързо формиране при великокняжеския двор на собствена летописна традиция от общоруски характер. Отчитайки тези факти, голяма част от изследователите са съгласни, че до 70-те години на XIV в. московското летописание практически изцяло се е намирало в ръцете на митрополията. Ето защо московската летописна традиция от този период се характеризира като „княжеско-митрополитска“³⁷.

Това състояние на летописната дейност напълно съответствувало на взаимоотношенията между великокняжеската власт и митрополитския престол през този период. Политиката на митрополитите Петър (+ 1326), Феогност (1328—1353) и Алексей (1354—1378), които активно сътрудничели на московските князе, не давала поводи за сериозни разногласия. Сблъсъкът на Семьон Горди с митрополит Феогност по повод третия брак на великия княз, макар и съпроводен с интердикт в 1347 г., бил бързо регулиран³⁸. Временното съвпадение на основните интереси и произтичащата оттук известна общност на идейно-политическите възгледи на великокняжеската власт и църквата обуславяли наличието на обща летописна традиция. Тя се формирала за сметка на натрупвания в митрополията и при великокняжеския двор летописен материал от цяла Русия и по пътя на пряко „присвояване“ от страна на Москва на летописите от подчинените феодални центрове. Последното обстоятелство изиграло значителна роля при изграждане на някои характерни черти през следващите етапи в развитието на московското летописание в смисъл на изработване на устойчиви традиции при обработка и редакция на разнохарактерни и противоречиви (а понякога и враждебни в идейно отношение) материали на местните летописи и тяхното привеждане в повече или по-малко оформени съчинения с определена идейно-политическа насоченост.

Противоречията между великокняжеския престол и митрополията се проявяват отчетливо в последната четвърт на XIV в. Те засягат самия характер на обединителния процес. Последвалите след смъртта на митрополит Алексей междусобици в митрополията били свързани с борбата между двете различни тенденции за изграждане на единна руска държава. Великокняжеската, стремяща се към обособяване на североизточните руски

³⁴ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV вв. т. 1. М.—Л., 1948, с. 99.

³⁵ Лихачев, Д. С. Русские летописи . . . , 289—290.

³⁶ Водов, Б. А. Зарождение канцелярии московских великих князей (середины XIV в. — 1425 г.). — ИЗ, т. 103. М., 1979, с. 346.

³⁷ Приселков, М. Д. История . . . , с. 126.

³⁸ ПСРЛ, т. 15, вып. 1. Пг., 1922, с. 57; Голубинский, Е. Е. История русской церкви, т. 1, ч. 1. М., 1900, с. 161.

земи в отделна митрополия, и митрополитската, тясно свързана с политиката на константинополския патриарх, насочена към запазване на контрола над диоцеза „цяла Русия“, т. е. обща църковна организация за всички руски земи, включително и тези, които влизали по това време в пределите на Великото Литовско княжество³⁹.

Изброените противоречия намерили отражение в летописната дейност и от своя страна не могли да не повлияят на развитието на летописната традиция, довеждайки до необходимостта от разделяне на митрополитското и великокняжеското летописание. Както отбелязва Л. Черепнин, в московските летописи от края на XIV — началото на XV в. се наблюдават сериозни различия в осветляване и интерпретиране на събитията от международния живот, особено по отношение на Великото Литовско княжество⁴⁰.

Доказвайки наличието на самостоятелна, московска, великокняжеска летописна традиция през последната четвърт на XIV в., Г. Прохоров обръна внимание на сравнително късния летописен паметник — Рогожкия летописец от XV в., като посочи наличието в него на редица известия, които говорят за съществуването на московско великокняжеско летописание през интересувания ни период⁴¹. Привличат вниманието съобщенията, свързани с взаимоотношенията между великокняжеската власт и митрополията. На редица места се съдържат сведения, враждебни по отношение на константинополския патриарх Филотей, който в митрополитския летописен свод от 1408 г. е представен като образец за подражание⁴². Например известията на Рогожкия летописец за годините 6860 (1352), 6862 (1354) и 6864 (1356) съобщават за незаконното ръкополагане от Филотей на галицкия представител Роман за митрополит на „Киев и цяла Русия“. Тези действия ограничавали правата на тогавашния руски митрополит Алексей, верен сподвижник на московския велик княз. В текста се обръща особено внимание на симонията и корупцията, които се ширели сред константинополското духовенство („гръцем от них дары великы . . .“)⁴³. По мнение на Г. Прохоров тези известия водят началото си от великокняжеския летописен свод на Дмитрий Донски — ЛВР, и отразяват политиката на великия княз по отношение на руската митрополия и Константинополската патриаршия⁴⁴. Бихме прибавили към тази съобщения и известието на Рогожкия летописец за конфликта между Семьон Горди и митрополит Феогност през 1347 г., когато великият княз въпреки позициите на митрополита се оженил трети път и бил отлъчен от църквата⁴⁵. Едва ли бихме могли да припишем тези сведения на митрополитския летописец⁴⁶, тъй като конфликтът завършил в полза на великия княз, бракът на който в крайна сметка бил признат за законен. По-правилно би било това известие също да отнесем към великокняжеското летописание.

Редица следи от великокняжеската летописна традиция се откриват и в самия текст на свода от 1408 г. Авторът на известията за битката между московските и рязанските войски при Скорнищев през 1371 г. не само е добре запознат със състава на московската войска, но и нарича московските войни „наши“, прокарвайки мисълта за тяхната правота в действията и за лежащата

³⁹ Греков, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975, 105—127.

⁴⁰ Черепнин, Л. В. Отражение международной жизни XIV — начала XV вв. в московском летописании. — В: Международные связи России до XVII в. М., 1961, 225—256.

⁴¹ Прохоров, Г. М. Избыточные материалы . . . , 185—203.

⁴² Троицкая летопись, с. 405; ПСРЛ, т. 18, с. 120.

⁴³ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, с. 61, 63—65.

⁴⁴ Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе . . . ; 42—443.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 15, вып. 1, с. 57.

⁴⁶ Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , с. 46.

на тях Божия благословия⁴⁷. Местоимението „наши“ е употребено за московската войска и в известията под годините 6886 (1378) (битката при Вожа), 6887 (1379) (походът срещу Литва), 6888 (1380) (Куликовската битка). Едва ли тази форма е използвана от митрополитските летописци, като имаме предвид усилията на руската църква да си осигури позиция, стояща над отделните феодални владетели, позиция на безпристрастен „общоруски арбитър“. В същото време, привеждайки тези факти, ние допускаме и възможността за по-късна редакция на терминологията, отчитайки наличието на тези съобщения в състава на по-късен летописен свод.

Възможно е към великокняжеското летописание да принадлежи и известието под 6876 (1368) г. за похода на великия литовски княз Олгерд към Москва и други съобщения за московско-литовските отношения, които като цяло се отличават с нехарактерни за митрополитския свод от 1408 г. антилитовски настроения⁴⁸.

Следователно редица текстове от московските летописи, създадени през последната четвърт на XIV в., говорят за наличието на великокняжеско летописание наред с митрополитското, т. е. свидетелствуват за разделяне на княжеско-митрополитската летописна традиция през този период.

При почти пълно отсъствие на оригинални летописни сводове е много трудно решаването на въпроса за центровете на летописна дейност и за съотношението между двете традиции. Възможно е определено значение по това време да има развитието на самата великокняжеска канцелария. Глава на канцеларията, носител на печата при Дмитрий Донски бил коломенският протопоп Митяй, когото великият княз подготвял за наследник на митрополит Алексей. Известно време Митяй изпълнявал и длъжността „пазител на печата“, и сана „нареченный митрополит“ (т. е. временно изпълняващ функциите на митрополит)⁴⁹. Едновременно митрополит и глава на великокняжеската канцелария в определен период бил и Алексей, регент на великия княз по време на нагавото детство. Вероятно при това често съединяване на длъжностите архивните фондове на митрополията и великокняжеския престол са били единни и се съхранявали в Успенския събор, което практически създавало равни възможности за тяхното използване от летописните дейци на митрополията и на великокняжеското обкръжение. Но трябва да подчертаем, че митрополията очевидно превъзхождала възможностите на великокняжеската канцелария. Мнозинството от грамотните и опитни в книгописната дейност хора принадлежали към църковните кръгове и по-голяма част от тях в случай на конфликт между митрополията и великокняжеския престол оставала на страната на църквата. „Метежът в митрополията“, свързан със смъртта на Алексей, представлява ярък пример за такъв конфликт, в който мнозинството от духовниците не признават Митяй.

Трябва да отбележим и още едно обстоятелство. Изграждащият се административно-политически и църковен център в Североизточна Русия⁵⁰, Московският Кремъл, наред с великокняжеските палати, митрополията и съборната църква „Успение“ включвал и няколко манастира, най-известните и най-важните от които през последната четвърт на XIV в. били Спаският манастир и Чудов. Първият бил тясно свързан с великокняжеското семейство

⁴⁷ Троицкая летопись, с. 415, 418—420; ПСРЛ, т. 18, 127—130.

⁴⁸ Прохоров, Г. М. Централно-руское летописание, 174—175.

⁴⁹ Прохоров, Г. М. Повесь о Митяе..., с. 50.

⁵⁰ Кучкин, В. А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой. — В: Куликовская битва. М., 1980, 56—57.

и се ползувал с особено внимание от страна на московските князе⁵¹. Известно е, че още първият игумен на Спаския манастир, архимандрит Иван бил „мужа сановита суца; разумна же словесна, сказатель „книгам“⁵². В продължение на две години спаски архимандрит бил и великокняжеският печатник Михаил-Митяй⁵³. До нас са достигнали и преки свидетелства за летописна дейност в Спаския манастир в началото на XV в. Наистина те се отнасят към по-късна летописна компилация: митрополит Киприан „преписа . . . летопись русскую от начала земли Руския вся по ряду. И многи книги к тому собрав, повелел архимандриту Игнатию Спасскому докончати“⁵⁴. Приведените по-горе сведения ясно показват, че Спаският манастир, тясно свързан с великокняжеското семейство, в края на XIV — началото на XV в. бил едно от местата, където се водела летописна дейност и вероятно в него би трябвало да виждаме център на великокняжеското летописание.

По време на управлението на Василий I (1389—1425) отношенията между великокняжеската власт и митрополията отново навлизат в спокойни води, което предполага наличието на обща летописна традиция. За това свидетелствува и приведеното по-горе известие, че митрополитският свод от 1408 г. бил създаден във великокняжеския Спаски манастир. Този свод отразявал най-важните моменти от успехите в обединителния процес: укрепването и разширяването на властта на московските князе, нарастването на политическото и икономическото значение на Москва като общоруски център. Заедно с това редица събития от последната четвърт на XIV в. се интерпретирали в светлината на митрополит Киприан — инициатор и (твърде възможно) редактор на летописния свод. Както е известно, в продължение на много години Киприан се намирал в сериозен конфликт с Дмитрий Донски, което довело до по-различна интерпретация в митрополитското летописание на някои събития от периода на този московски велик княз⁵⁵.

По време на феодалната война (1425—1453) позициите на московския велик княз Василий II били временно отслабени, макар че войната завършила с победа за него. Честите промени в политическата обстановка, преходът на великокняжеския престол и на град Москва от ръце в ръце, разорението, на което била подложена бъдещата столица на Русия за известно време изтласкали великокняжеското летописание на заден план и може би прекратили неговото развитие. В същото време във феодалните междуособици значително се активизирала дейността на митрополията, която не само изпълнявала ролята на арбитър в междукняжеската борба, но в нейния заключителен етап непосредствено поддържала Василий II.

Съвпадането на идейно-политическите позиции намира най-широко отражение в пространния паметник от ранната московска летописна традиция — сводът от 1448 г., който можем да отнесем без съмнение към митрополитското летописане⁵⁶.

Следователно процесът на развитие на летописната дейност в Москва през XIV — първата половина на XV в. до голяма степен се определял от променящите се взаимоотношения между великокняжеската власт и общоруската митрополия. На основата на създадения през втората и третата четвърт на

⁵¹ Тихомиров, М. Н. Средневековая Москва в XIV—XV вв. — МГУ, 1957, с. 21; Забелин, И. Е. История города Москвы, ч. 1. М., 1905, 77—79.

⁵² Троицкая летопись, с. 360; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁵³ Пак там, с. 408; ПСРЛ, т. 18, с. 122.

⁵⁴ Татищев, В. Н. История Российская, т. 5. М.—Л., 1965, 204—205.

⁵⁵ Вж. Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 45—48.

⁵⁶ Приселков, М. Д. История . . . , с. 150; Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 120—121.

XIV в. съюз между светската и духовната власт се формира единна „великокняжеско-митрополитска“ летописна традиция. Неин център става Успенският събор, изпълняващ едновременно функциите на катедрален храм и държавен архив. Общоруският характер, който бързо добива московското летописание, бил обусловен от все по-ярко очертаващата се роля на Москва като политически център на североизточните руски земи. За това спомагали съсредоточаването в митрополията на летописен и актов материал от цяла Русия и „присвояването“ от великокняжеското московско правителство на архивите и летописните паметници на отделните феодални центрове, подчинявани на Московското княжество в хода на обединителния процес.

Но както подчертахме, в рамките на единната московска летописна традиция съществували две не винаги съвпадащи тенденции. С възникването на остър конфликт между Дмитрий Донски и митрополит Киприан великокняжеската и митрополитската гледни точки рязко се разминават в оценката на съвременните събития, което до известна степен стимулира развитието на великокняжеската летописна традиция. Очевидно именно през този период — 80-те години на XIV в., се създава „Летописец великий Русский — летописен свод на Дмитрий Донски, положил основите на московското великокняжеско летописание.

През годините на феодалната война промените в политическата обстановка довели до значително отслабване и дори до временно прекратяване на великокняжеското летописание. Сводовете от 1408 и 1448 г. били съставени от позициите на общоруската митрополия. В същото време като цяло политиката на руската църква през първата половина на XV в. подкрепяла действията на московските велики князе, което обусловило и известната общност в идейно-политическата насоченост на тези паметници.

Преминавайки към въпроса за идейното съдържание на изброените летописни сводове, трябва да отбележим, че досега в историографията господствува мнението за неразвитостта и дори за пълното отсъствие на определени идейно-политически тенденции в московските летописи от XIV — първата половина на XV в. Тази гледна точка в най-рязка форма бе изразена в трудовете на М. Покровский⁵⁷. В известен смисъл същото мнение поддържа и Я. Лурье, заявявайки, че „никакви значителни отклонения на московска политическа мисъл до последната четвърт на XV в. не са достигнали до нас“⁵⁸. В същото време редица изследователи (Л. Черепнин, И. Будовниц, В. Плугин) справедливо посочват, че още в първата половина на XIV в. в някои паметници (и летописни) се прокарват съвършено определени политически идеи⁵⁹. Например Л. Черепнин смята, че известният текст на Троицкия летопис за князуването на Иван Калита води своето начало от летописните бележки, направени по негово време⁶⁰. До нас е достигнала изключително интересна приписка от 1340 г. в Сийското Евангелие, създадено по поръчка на някой си „чернец Анани“. В лицето на неизвестния монах повечето историци виждат самия Иван Калита, подстригал се преди смъртта си и приел монашески сан⁶¹. В приписката под формата на пророчество се казва: „Будет

⁵⁷ Покровский, М. Н. Русская история. М., 1932, с. 58.

⁵⁸ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 64.

⁵⁹ Черепнин, Л. В. Образование..., 514—516; Будовниц, И. У. Отражение политической борьбы Москвы и Твери в Московском летописании XIV в. — ТОДРЛ. М., 1956, т. 12, 102—103; Плугин, В. А. Нерешенные вопросы..., с. 75.

⁶⁰ Черепнин, Л. В. Образование..., с. 514, 515.

⁶¹ Срезневский, И. И. Сведения и заметки о памятниках малоизвестных и неизвестных. — ЗИАК, 1879, т. 34, № 4, 145—148; Мещерский, Н. А. К изучению ранней московской письменности. — В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, 92—103; Шапов, Я. Н. Древнеримский календарь на Руси. — В: Восточная Европа в древности и средневековья. М., 1978, 339—341.

тишина велия в Русской земле и воссияет в дни его правда, яко же и бысть . . .”⁶² При сравняване на глосата от Сийското Евангелие с текста на Троицкия летопис се разкрива тяхната значителна близост: „ . . . Седе князь великий Иван Дан лович на великом княжении всея Руси . . . и бысть оттоле тишина велия по всей земле.”⁶³ Фразата „тишина велия“ се повтаря в текста на Троицката летопис за князуването на Иван Калита два пъти, при това във втория случай ясно личи ръката на по-късния преписвач, тъй като са посочени точният брой години, изминали в „тишина“. Този факт подкрепя тезата за принадлежността на първата приписка към ранната летописна традиция от времето на Иван Калита.

Най-актуална задача, стояща пред ранното московско летописание, било обосноваването на законните права на московските князе върху Владимирския престол. Сред многобройните Рюриковичи, московските Даниловичи били сравнително „бедни роднини“ и значително отстъпвали в своите наследствени права върху великокняжеския престол например на тверските князе⁶⁴. Ето защо една от основните линии в московското летописание била доказването на приемствеността в правата на московските владетели от великите владимирски князе. Така записката за смъртта на Иван Калита в Троицкия летопис подчертава, че той е бил внук на Александър Невски и правнук на „великия“ Ярослав⁶⁵. Наред с това татарската инвентитура също представлявала доказателство за законността на правата върху великокняжеския престол (в 1339 г. Троицкия летопис съобщава: „на Русь прииде из Орды князь великий Иван, а в свою отчину, пожалован Богом и царем“, т. е. от хана)⁶⁶. Интересно сведение, преплитащо се с московските известия, съдържа хронологически близката до събитията „Новгородская I летопись“: „Поиде в Орду князь великий Иван Данилович, и царь его пожаловал, и дал ему княжение великое надо всей Русской землей, яко же и праотец его великий Всеволод.”⁶⁷

Особено чести са сведенията за прякото наследяване на великокняжеските права от Владимирските князе в московските летописни текстове за събитията през 60-те години на XIV в. Изследователите свързват техния произход с ЛВР⁶⁸. Но те би трябвало да бъдат свързани и с договора от 1375 г., подписан между Москва и Твер, узаконил наследствените претенции на московските князе⁶⁹. По този начин направената при Дмитрий Донски редакция на летописите получавала и правова оценка.

В известията за 1360 г. летописецът разказва за претенциите на суздалския княз Дмитрий Константинович върху престола „ни по отчине, ни по дедине“, противопоставяйки му правото на московския княз Дмитрий Иванович „по отчине и по дедине“ и тържествено описвайки престоя на Дмитрий във Владимир „на столе отца своего и деда и прадеда“⁷⁰. Едва ли трябва в дадения случай да приемем буквално думата „прадед“ като обозначаване на степента на родство⁷¹. Възможно е летописецът, продължа-

⁶² Срезневский, И. И. Сведения . . . , с. 145.

⁶³ Троицкая летопись, с. 359; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁶⁴ Пресняков, А. Е. Образование Великорусского государства. Очерки по истории XIII—XV столетий. Пг., 1918, с. 116.

⁶⁵ Троицкая летопись, с. 364; ПСРЛ, т. 18, с. 93.

⁶⁶ Пак там, с. 362; ПСРЛ, т. 18, с. 92.

⁶⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 350.

⁶⁸ Прохоров, Г. М. Центрально-русское летописание, 177—178.

⁶⁹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв. М.—Л., 1950, 26—27.

⁷⁰ Троицкая летопись, с. 377, 379. Срв. пак там, с. 434 — Василий Дмитриевич: „седе на княжении на великом в граде в Володимире на столе отца своего и деда и прадеда“; ПСРЛ, т. 28, с. 101, 102.

⁷¹ Водов, В. А. Зарождение . . . , с. 347, прим. 14.

вайки традицията и след Иван Калита, да има предвид Александър Невски, Ярослав Всеволодович или Всеволод III Юриевич, наречен Большое гнездо, който се ползвал с особено внимание сред московските летописци⁷².

В този дух е написано и съобщението под 1371 г., където се описват претенциите върху великокняжеския престол на тверския княз Михаил Александрович. Летописът не само нарича великото „княжение“ „отчина“ на Дмитрий Иванович, но и чрез думите, произнесени от жителите на град Владимир, обвинява Михаил: „лжею взял еси княжение великое“⁷³.

Както виждаме, през ранния период на развитие (до 60—70-те години на XIV в.) московското летописание подчертава преди всичко притежаването на законно право на московските князе върху Владимирския великокняжески престол. Обаче идейно-политическата тенденция все още не е добила достатъчна яснота: правото на московските князе се обосновава и с наследствените им права, и с получения от тях хански ярлык, и с „божия помощ“. По-ясно са аргументирани тези права в московските летописни паметници от края на XIV — първата половина на XV в.

Особено ярко звучат идеологическите въпроси в пространните повести, за първи път срещащи се в свода от 1448 г. В „Повестта за Мамаевата битка“ московският княз Дмитрий Донски е показан като законен глава на руските земи. В същото време в пределите на великокняжеската отчина, по представите на летописеца, влизат само земите на московското княжество: „прошед свою отчину и ста на Оке“⁷⁴.

По-ясна и пространна система от възгледи е отразена в „Слово о житии и представлении“, посветено на Дмитрий Донски. Там направо се казва, че великото княжество е негова отчина по „данной ему благодати от Бога“⁷⁵. В светлината на определени представи за характера на великокняжеската власт е показана и причината за похода на Мамай — татарският хан узнава, че Дмитрий предявява претенции върху неговите права, наричайки се „русской земли царем“⁷⁶. По думите на летописеца „все князья Русския земли суца под властью его“, го наричат „господине Русской царю“⁷⁷, а в отчината на великия княз териториално се включват не само Московското княжество, но и цялата руска земя, великото княжение на която той предава по наследство на своя син Василий⁷⁸.

Важно място в летописните повести на свода — 1448 г., заема определението на самия термин „Русская земля“, т. е. границите на великокняжеската вотчина. Например в „Слово о житии и представлении . . .“ се среща следният пасаж: „Володимера восхваляет Киевская земля, а Дмитрия — Русская Земля“⁷⁹. Очевидно под последната се разбира Североизточна Русия. В противен случай тя не би се противопоставяла на Киевска Русия. Според нас този момент може да бъде свързан с московската великокняжеска концепция от края на XIV в. за процеса на обединяване на руските земи, която включвала само североизточните земи и изисквала тяхното църковно обединяване. Както е известно, константинополската гледна точка, най-ясно

⁷² Лимонов, Ю. А. Северо-восточный источник Московского летописного свода 1480 г. — В: Исследования по истории феодально-крепостнической России. М.—Л., 1964, с. 11.

⁷³ Троицкая летопись, с. 391, възстановява се по ПСРЛ, т. 35, с. 48 (в Тр. Л. Текстът е повреден).

⁷⁴ ПСРЛ, т. 4, с. 315.

⁷⁵ Пак там, с. 352.

⁷⁶ Пак там, 352—353.

⁷⁷ Пак там, с. 354.

⁷⁸ Пак там, с. 358.

⁷⁹ Пак там.

изразена в политиката на Киприан, целяла запазването на единството в руската митрополия⁸⁰.

Дори най-краткият анализ на литературните паметници, включени в средата на XV в. и структурата на московските летописи, говори за известен прогрес в развитието го на представата за характера на великокняжеската власт. Особено показателни са моментите, свързани с титулуването на Дмитрий Донски „царь“ и „господин земли Русской“. Заедно с това не трябва да се надценява тяхното значение — в този период те са по-близо до риторическите формулировки, до традициите на литургическата и панегирическата литература⁸¹. Но в същото време именно тези формулировки впоследствие получават тълкуване и се изпълват с ново съдържание. Още на автора — съставител на „Слова о житии и преставлении“, било ясно значението на царския титул в политическата практика от това време. Той построява достатъчно ясна и логична схема: княз Дмитрий със „земни“ права и Божия помощ претендира за ролята на независим глава на „Русская земля“, отстоявайки това право в бой с татарския хан Мамай и доказвайки го с цялата последвала политика по време на своето князуване⁸². Създаването на този паметник през последните години на феодалната война при Василий II било важен идейно-политически акт, насочен към укрепване на авторитета на московските князе⁸³.

Наред със затвърдяване авторитета на великокняжеската власт и обосноваване на правото на московските князе върху владимирския престол московската летописна традиция от XIV — първата половина на XV в. поставя основите и на представата за град Москва като „богоизбран“ център на руската земя. Към една от първите по хронология московски записки от 1326 г. редакторът от края на XIV в. е добавил сведение за това, че митрополит Петър сам е избрал Москва за местопребиваване на митрополитската катедра и собственоръчно е поставил основите на Успенския събор, където „сѣда себе своимъ рукама гроб камен, иде же положен бысть, еже и ныне лежить“⁸⁴. Мощите на светия митрополит по думите на летописеца бързо проявили „чудотворна сила“, за което в текста се споменава многократно и с особен пиетет⁸⁵. Успенският събор постепенно придобива ролята на общоруска светиня. Троицкия летопис обръща особено внимание на събитията, свързани с катедралния храм в Москва, подчертавайки неговото величие. Под годината 1344 се споменава, че живописците не са успели да го изографисат за една година „величества ради церкви тоя“⁸⁶. Московските князе и митрополити докарвали в Успенския събор реликви и мощи от цяла Русия, което също намерило отражение в летописните текстове⁸⁷.

Наличието в Москва на много светини служело като доказателство за богоизбраността на града и за предпазващата го особена „Божия благодат“. В изложението на московските летописи от XIV — първата половина на XV в. ролята на „Божие провидение“ се използва твърде често. В съобщението за 1327 г. присъствува мисълта, че намесата на божествените сили е спасила

⁸⁰ Греков, И. Б. Восточная Европа..., 113—127; Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе..., 45—48.

⁸¹ Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979, с. 104.

⁸² ПСРЛ, т. 4, с. 360.

⁸³ Вж. Салмина, М. А. К вопросу о датировке „Сказания о Мамаевом побоище“. — ТОДРЛ. Л., 1974, т. 29, 98—124.

⁸⁴ Троицкая летопись, с. 358; ПСРЛ, т. 18, 89—90.

⁸⁵ Пак там, с. 358, 369, 371, 375, 394 и т. н.; ПСРЛ, т. 18, с. 89, 96 и т. н.

⁸⁶ Пак там, 366—367; ПСРЛ, т. 18, 94—95.

⁸⁷ Пак там, с. 454; ПСРЛ, т. 18, с. 149.

Москва от татарското нашествие, сполетяло в същата година земите на Тверското княжество и самия град Твер⁸⁸. Тук „Божие провидение“ служи на летописеца като средство да прикрие историческата истина — ролята на Иван Калита в организирането на поход против Твер. Аналогични моменти могат да бъдат отбелязани и в описанията на боя с рязанските войски под Скорнищев и в разказите за нашествията на Тимур и Едигей⁸⁹.

По-ясен вид добива идеята за „богоизбраността“ на Москва в свода от 1448 г. Ако в краткото сведение на Троицкия летопис за похода на Тохтамъш през 1382 г. Москва е обрисувана като един от руските градове, разорени от татарите, в свода от 1448 г. тя е представена като цел на този поход. Срещу нея е отправен гневът на хана, кроющ „како пленити землю Русскую, како бес труда взяти камен град Москву“⁹⁰. По аналогичен начин изглеждат съобщенията на тези два свода за завръщането на Дмитрий Донски от Куликовската битка. Ако в Троицкия летопис той се завръща „на Москву в свою отчину“, в свода от 1448 г. князът пристига „в богохранимый град Москву, в свою отчину“⁹¹. В същия свод ние намираме и първата пространна летописна възхвала на град Москва: „град велик, град чуден, град многочеловечен, в нем же множество людѣи, в нем же множество господства, в нем же множество всякого узорочья“⁹².

В средата на XV в. в писмените извори се срещат и мисли за политическото значение на Москва. По-горе цитирахме житието на Сергей Радонежски от Елифаний Премъдри, в което се казва: „и власть и княжение . . . потягну к Москве“. Не е убягнал от вниманието на Елифаний и фактът, че самото пребиваване на митрополитската катедра в Москва правело от града важен общоруски център: „иным же князем многим немного сладостно бе, еже град Москва митрополита имаше в себе живуща“⁹³. Обаче в разглеждания от нас период в московското летописание все още отсъствува отчетлива, ясна представа за Москва като политически център на руските земи⁹⁴. Великокняжеският престол винаги се свързва с град Владимир⁹⁵. Заедно с това идеята за политическо господство на Москва като местопребиваване на великокняжеския престол вече се формира в Московското общество. Например приписките към два московски ръкописа от началото на XV в. съобщават, че сборниците са били създадени в „княжествующем граде Москве при державе великого князя Василья“ (Василий I)⁹⁶.

Като цяло развитието в московските летописи на идеята за „богоизбраността“ на Москва, за особената „благодат“, лежаща върху града, за значението ѝ като религиозен център несъмнено подготвя почвата за последвалото обосноваване на нейното политическо положение като столица на формиращата се Руска централизирана държава.

И така, московските летописи от XIV — първата половина на XV в. съдържали и развивали отделни идеи, свързани с началния етап на формиране на официалната идеология на единната Руска държава. В този процес активно участвуват две сили — митрополията и великокняжеският

⁸⁸ Пак там, 358—359; ПСРЛ, т. 18, с. 90.

⁸⁹ Пак там, с. 393, 434, 446, 468—470; ПСРЛ, т. 18, 111—112, 143 и т. н.

⁹⁰ Пак там, 422—423; ПСРЛ, т. 4, вып. 2, с. 327.

⁹¹ Пак там, с. 420; ПСРЛ, т. 4, вып. 2, 323—324.

⁹² ПСРЛ, т. 4, вып. 2, с. 336.

⁹³ ПСРЛ, т. 11, 128—129.

⁹⁴ Черепнин, Л. В. Образование . . . , 726—727; Гольдберг, А. Л. У истоков . . . , 147—148.

⁹⁵ Троицкая летопись, с. 364, 377, 391; Ср.: ПСРЛ, т. 15, вып. 1, 181—186.

⁹⁶ Тихомиров, М. Н. Средневековая Москва . . . , с. 244.

престол, позициите на които по редица важни въпроси понякога сериозно се разминават. Но заинтересована от укрепването на великокняжеската власт като средство за достигане на политическо единство в църковния диоцез, църквата оказвала на великия княз могъща идеологическа подкрепа. Можем да предположим, че ако доказателствата за „земните“ права на московските владетели на владимирския престол „по отчине“ или по ярлък от Ордата повече съответствуват на великокняжеската летописна традиция, то развитието на идеята за „богоизбраността на великокняжеската столица и божествения произход на властта на московските князе била принос на църквата в укрепване на идейната база на централната власт. Заедно с това летописите през разглеждания период запазват следи от разногласията и острата борба между великите князе и митрополията. Като цяло за московските летописи е характерен стремежът да тушират конфликтите от този род, но понякога съобщенията за тях се прокрадват на страниците на летописните текстове. Именно по това време се полагат основите на острата полемика за ролята и мястото на църквата в политическата структура на изграждащата се Руска държава и тази полемика определя една от най-важните страници в идейно-политическия живот на Русия.

Правейки изводи върху казаното дотук, можем да отбележим, че през XIV — първата половина на XV в. в Москва се формира тясно свързана с княжеския престол и митрополията летописна традиция, представена от две направления — великокняжеско и митрополитско. В последната четвърт на XIV в. се забелязва обособяване на тези две тенденции. През разглеждания период в летописните сводове получават идейно обосноваване, макар и в най-обща форма, конкретните политически задачи на московските велики князе. Отделни елементи от официалната идеология на великокняжеската власт, заложили в летописите от този период, намират по-нататъшна разработка през втората половина на XV в. и играят значителна роля в процеса на формиране на идейния арсенал на официалното московско летописание.

Втора глава

МОСКОВСКИТЕ ЛЕТОПИСИ ОТ 70-ТЕ ГОДИНИ НА XV В. В ИДЕОЛОГИЯТА И ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРАКТИКА НА ВЕЛИКОКНЯЖЕСКАТА ВЛАСТ

През втората половина на XV в., когато обединителният процес завършва и започва изграждането на структурата на новата Руска централизирана държава, московското летописание се характеризира с рязко увеличаване на количеството и обема на създаваните летописни сводове. Под влияние на измененията в идейно-политическата обстановка в страната на значителна трансформация се подлагат съставът и композицията на летописните сводове. В летописите се включват и получават широко разпространение обширни повествователни паметници с ярко изразена идейна насоченост. Композиционното единство превръща летописните сводове в цялостни, политически заострени произведения, което отговаряло на конкретните идейно-политически задачи на летописанието. Летописните сводове активно се използват в сложната, динамична и противоречива идеологическа борба, която през разглеждания период се отличава с изключителна острота и наситеност. Може с увереност да се присъединим към мнението, че летописните сводове

от това време били предназначени преди всичко не за потомците, а за съвременниците⁹⁷.

Сложността на политическата обстановка, непълният (макар и богат) кръг от извори, спецификата на самия летописен материал превръщат изследването на летописите от този период в изключително трудно. В съвременната наука все още остават нерешени редица въпроси. Сред тях най-актуални за нашата тема са проблемът за летописните центрове и проблемът на идейно-политическите тенденции на московското летописно дело.

Общоруската летописна традиция в Москва през предходния период, както се опитаме да покажем, била тясно свързана с два важни политически центъра — великокняжеския престол и митрополията. Нейният характер се определял от взаимоотношенията между тези два центъра. Към споровете за съществуването, взаимодействието и характера на великокняжеската и митрополитската летописни традиции през втората половина на XV в. се свежда значителна част от историографията по въпроса. Мнозинството от изследователите противопоставят тези две тенденции или отричат съществуването на самостоятелно митрополитско летописание през втората половина на XV в. Към числото на последните принадлежи М. Присъолков, приемащ, че след съставяне през 1456 г. на нова редакция на митрополитския свод от 1448 г. развитието на митрополитската летописна традиция се прекратява. Той обяснява това с измененията, настъпили в положението на митрополита на „цяла“ Русия след падането на Константинопол под турска власт и разделянето на руския диоцез на московска и литовска част. Митрополитите по негово мнение станали зависими от великия княз в политическо отношение и не могли повече да противопоставят на великокняжеското летописание своята собствена летописна традиция⁹⁸.

Противоположно мнение застъпва А. Насонов, като отбелязва, че в интересувания ни период съществуват две успоредни традиции — митрополитска и великокняжеска, които „често се преплитат“⁹⁹. А. Насонов обяснява това с политическата роля на митрополита и неговата относителна самостоятелност във вътрешнополитическия живот на формиращата се Руска централизирана държава. Позицията на А. Насонов като цяло намира подкрепа и в по-нови изследвания¹⁰⁰.

Друг е подходът към решаване на този проблем у Я. Лурие. Той се отказва от традиционното противопоставяне на великокняжеското летописание на митрополитското и предпочита да говори за официална и неофициална летописна традиция. За съжаление, същността на втората традиция не е достатъчно добре определена. Към числото на „независимите“, неофициални сводове Я. Лурие отнася свода от края на 70-те години (лежащ в основата на Ермолинския летопис) и съкратените сводове от края на XV в.¹⁰¹ Мястото на съставяне на тези сводове било свързано не с митрополитската и великокняжеската канцеларии, а вероятно с някоя манастирска обител¹⁰². Постепенното засилване на позициите на великия княз и изпадането на митрополията във все по-пълна зависимост от великокняжеската власт едва

⁹⁷ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 15.

⁹⁸ Приселков, М. Д. История..., 162—164.

⁹⁹ Насонов, А. Н. История русского летописания..., с. 249.

¹⁰⁰ Зимин, А. А. Россия на пороге нового времени. М., 1972, с. 42; Кузьмин, А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. МГУ, 1977, с. 111; Хорошкевич, А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI вв. М., 1980, с. 16.

¹⁰¹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 209.

¹⁰² Пак там.

ли са създавали възможности за водене на летописни сводове, открито насочени срещу политиката на великия княз. Ето защо Я. Лурие приема, че неофициалните, независими сводове изчезват в края на 80-те години на XV в. и през следващия период всички летописи, се създават от позициите на московската великокняжеска власт¹⁰³. Мнението на Я. Лурие се подкрепя и от Н. Казакова¹⁰⁴.

Краткият историографски обзор ни дава възможност да се убедим във факта, че въпросът за характера на московското летописание през втората половина на XV в. остава дискуссионен и засега все още не е разрешен. Заслужава специално внимание концепцията на Я. Лурие, създадена чрез анализиране на значително количество летописни текстове с разкриване на идейните тенденции във всеки един от тях. Трябва да отбележим, че предлаганата терминология — делението на летописните сводове на „официални“ и „неофициални“, по-точно характеризира московското летописание. В същото време, приемайки тази терминология, е необходимо да уточним същността на термина „официален летописен свод“. Ние приемаме, че характерът на официалното летописание зависи и се определял от самата структура на държавната власт. Летописите не били обезателно пряко поръчвани или създавани от представители на държавния апарат, но в тях в непосредствена форма се отразявали задачите и резултатите от великокняжеската политика, т. е. събитията се осмисляли и предавали от гледна точка на великокняжеското правителство. Често в период на съвпадане на интересите на отделни политически групировки с официалната великокняжеска политика летописите с неофициален характер също изразявали официалната гледна точка. През втората половина на XV в. великокняжеската летописна традиция става най-мощна и разработена. Практически всеки летопис от този период обезателно се опирал на нея, а в края на XV — началото на XVI в. официалната традиция фактически потиска независимото летописание и обединява характерните черти на великокняжеската и на митрополитската традиция. Съставителите на официални летописни сводове често били непосредствено свързани и с митрополитската, и с великокняжеската канцелария¹⁰⁵.

За сближаването през втората половина на XV в. на летописната с канцеларската традиция са писали много автори. Още В. Ключевски отбелязва, че от московските летописи през този период „мирише на канцелария“¹⁰⁶. Л. Черепнин доказва, че „московското летописание от 70-те години на XV в. се изгражда изцяло на основата на официални документи от правителствения архив“¹⁰⁷. Могат да се приведат редица примери, свидетелстващи за пряко и непосредствено използване в летописите с официален характер от втората половина на XV в. на разрядни книги, дипломатически документи и актове от държавната канцелария¹⁰⁸.

Въпреки че през интересувания ни период църквата продължава да има почти монополни права върху образованието, върху запазването и използването на културните ценности и традиции, върху създаването на нови, което й

¹⁰³ Лурье, Я. С. Проблемы изучения русского летописания. — В: Пути изучения русской литературы и письменности. Л., 1970, 45—46; его же: Общерусские летописи..., 239—240.

¹⁰⁴ Казакова, Н. А. Западная Европа в русской письменности XV—XVI вв. Л., 1980, 123—124.

¹⁰⁵ Зимин, А. А. Россия на пороге..., 41—42.

¹⁰⁶ Ключевский, В. О. Сочинения, т. 6. М., 1959, 21—22.

¹⁰⁷ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы XIV—XV вв. М.—Л., 1948, т. 1, с. 351; его же: Документы московского великокняжеского архива и их значение в политической борьбе при Иване III. ТРИАИ, т. 2, 1946, с. 24.

¹⁰⁸ Лихачев, Д. С. Русские летописи..., 357—359.

давало редица предимства в сферата на формиране на идеологията, осмислянето и интерпретирането на политическите събития и задачи от този период, в края на XV в. това положение започнало да се променя. Като цяло измененията, характеризирани като начало на „секуларизация“ (т. е. проникване на светски елементи) в руската култура, се изразявали в разпространяване на грамотност и образование, в общо оживление на културната и литературната дейност. Тези процеси имали сериозно влияние при формиране на официалната идеология.

Постепенно нараствало количествено и усилвало своя идейно-културен потенциал московското дячество, излъчило от своите среди видни политически книжовници и дейци¹⁰⁹. Това разширявало възможностите и условията за активизация на обществено-политическата мисъл като цяло и при запазване на общото господство на църковно-религиозния мироглед намалявало сферата на идеологическа дейност на църквата. Набелязвало се второ (наред с църквата) „огнище“ на изграждане на официалната идеология. Запазени са известия за непосредственото участие на московските великокняжески дяди в летописната дейност. Много изследователи обръщат внимание на личността на дяка Степан Бородати, приемайки го за един от авторите на свода от 1479 г.¹¹⁰

Въз основа на достигналите до нас сведения засега не може да бъде решен въпросът за авторството на свода от 1479 г., но личността на Степан Бородати до голяма степен характеризира социалната среда, в която се създават паметниците на официалното московско летописание. Както е известно, той съпровождал Иван III по време на Новгородския поход през 1471 г. в качеството на добър познавач на летописни текстове¹¹¹. В Московския свод от 1479 г. е зафиксирал интересен момент от разностранната дейност на Степан Бородати. Говорейки за чудесата, които съпровождали появата на бял свят на Василий II, летописецът съобщава: „мне же о сем Стефан диак сказа, а о прежнем проречении старца Дементей печатник, а сему поведи великая княгиня Мария“¹¹². На летописеца се дава материал и неговата дейност се контролира от главата на канцеларията — печатника Дементий и близкия на великия княз дяк Стефан-Степан. Става дума за конкретна социална поръчка и контрол над летописанието от страна на великокняжеската власт.

Трябва да отбележим, че съсредоточаването през този период на летописната дейност в канцелариите било характерно също така и за някои съседни държави — Великото Литовско княжество и Кралство Полша¹¹³. В канцелариите се събирали необходимите извори и материали, при това има сведения, че през втората половина на XV в. тази дейност също била целенасочена и планомерна. Например бележките на починалия след завръщането си от Индия Афанасий Никитин били изпратени на великокняжеския дяк Василий Мамирев¹¹⁴. Дейността на последния дава основание

¹⁰⁹ Зимин, А. А. Россия на пороге . . . , 411—414; Кучкин, В. А., Г. В. Попов. Государев дяк Василий Мамирев и лицевая книга пророков 1489 г. — В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. М., 1974, 107—144; Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , с. 400 и сл.

¹¹⁰ Лихачев, Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. — СПб., 1899, т. 1, 163—164; Шахматов, А. А. Общерусские летописные своды . . . , т. СССХХП, ч. 2, с. 296—297; Лихачев, Д. С. Текстология . . . , с. 350.

¹¹¹ ПСРЛ, т. 6, с. 193.

¹¹² ПСРЛ, т. 25, 241—242.

¹¹³ W. Kortá. Rola kulturalna średniowiecznej Kancelarii. — Studia z dziejow kultury i ideologii. Wrocław, 1968, 73—74.

¹¹⁴ Хожение за три моря Афанасия Никитина (1466—1472). М.—Л., 1958, с. 33; ПСРЛ, т. 6, с. 330.

да се предположи неговата съпричастност към летописните сводове. Съществуват и конкретни данни за дейността на Василий Мамирев като преписвач на книги¹¹⁵, а наличието в летописите на подробни сведения за неговата смърт¹¹⁶ също могат да бъдат изтъквани като доказателство за неговото участие в летописната работа¹¹⁷. Известни са и други примери за извършване на летописна дейност в обкръжението на великия княз¹¹⁸.

Летописците от великокняжеската канцелария имали достъп и до материалите от митрополитския архив и митрополитската библиотека. Така например, включвайки в свода от 1479 г., разширен в сравнение със свода от 1472 г. вариант на житието на Стефан Пермски (очевидно във връзка с активната „пермска“ политика на Иван III) авторът-съставител отбелязва: „есть же от жития его и книги сложены, имуще тетрадей в двадесять, zde же мало нечто изрекох о нем“¹¹⁹.

И така, във втората половина на XV в. един от основните центрове на Московското официално летописание става непосредственото великокняжеско обкръжение, а идейното обосноваване в летописите на неговата политика представлява една от основните задачи на великокняжеската канцелария. Връзката на организаторите и изпълнителите на великокняжеската политика с официалната летописна традиция рязко засилва политическата активност и ролята на летописното дело.

Трябва да се има предвид, че разглежданият период се характеризира със стремително развитие на събитията, противодействие на различни обществени групировки, бързи изменения в съотношението на техните сили, многообразие от стоящи пред тях политически цели и задачи. Действията на всяка една от обществено-политическите сили, включващи се в борбата за държавна централизация и форма на управление на Руската държава — великокняжеският престол, боярството и църквата, се нуждаели от съответното идейно обосноваване и давали живот на различни теоретични построения, призвани да укрепят техните позиции.

Летописанието като форма на идеологическа дейност имало своите преимущества. Идейният арсенал на църквата за доказване на правата и прерогативите на върховната централна власт не се ограничавал само с цитати от свещените писания и техните коментари. На нас са ни известни обширните летописни сводове от 1408 и 1448 г. с ярко изразени политически тенденции. През втората половина на XV в. в редица послания на руския клир намираме забележки за исторически прецеденти, явно взети от летописните паметници¹²⁰. Използването на летописите в качеството на политически документи, характерно и за по-ранните времена, сега става едва ли не тяхно основно предназначение. Заслужава пълно цитиране един летописен текст, станал хрестоматиен. Преди похода срещу Новгород през 1471 г. Иван III „испроси у матери своей . . . дядка Степана Бородатого, умеюща говорити (воротити) летописцем русскими: егда, рече придут, и он воспоминает ему (Ивану III — б. а.) говорити противу их измены давние, коя изменяли в

¹¹⁵ Зимин, А. А. Дьяческий аппарат в России в XV—XVI вв. — ИЗ, т. 87. М., 1971, с. 251.

¹¹⁶ ПСРЛ, т. 6, с. 239.

¹¹⁷ Лихачев, Н. П. Палеографическое значение . . . , ч. 1, с. 164; Лихачев, Д. С. Текстология . . . , с. 350.

¹¹⁸ Лихачев, Д. С. „Эллинский летописец второго вида“ и правительственные круги Москвы конца XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1948, 101—110.

¹¹⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 227.

¹²⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией, т. 1 (1334—1598). Спб., 1841, с. 76, 512, 514, 515.

давние времена великим князьям, отцем его, и дедам и прадедам“¹²¹. Аналогичен пример се среща в едно от посланията на Йосиф Волоцки до митрополит Симеон, където игуменът, оплаквайки се от епископ Серапион, пише: „Ведомо тебе, государю нашему, что ни в божественном писании, ни в летописях, ни в обычаях земских того не бывало.“¹²² Псковският летописец от края на XV в. посочва също като официален документ Московската летопис, разказвайки за причините за похода на Иван III срещу Новгород през 1471 г.: „О сем аще хоцещи уведати, прошед Руския летописец, вся си обряцещи.“¹²³ Така една от най-важните цели на летописанието става обосноваването на текущите събития и политически промени с precedенти от миналото, зафиксирани в летописните сводове.

Именно тези задачи на летописанието играели огромна роля в рамките на средновековния начин на мислене. За средновековния човек историята започвала от сътворението на света и завършвала с неизбежния страшен съд, като всички събития имали историческа значимост и достоверност. При излагането на редица исторически факти събитията от неотдавна отзвучалите феодални войни съседствували с библейски митове. Това практически уравнивявало значимостта на аргументите, почерпани от Свещените писания и летописните сведения за случилите се в действителност или приписвани от действителността исторически precedенти. Сближаването на богословската аргументация с историческата по ценност и тежест придавало на летописите изключително значение като средство за идейно обосноваване на политическите събития и изменения.

Особеното място на историческата аргументация произтича от друга характерна черта на средновековното обществено съзнание. Говорейки за понятието време в летописите Д. Лихачов отбелязва, че „битът, социалната структура, политическият строй се струват на летописеца неизменни, като че ли изконно установени“¹²⁴. Правовите норми и основаните на тях политически институти не се възприемали като нововъведение, не възниквали отново; тях просто ги търсели и „намирали“ в историческия опит от миналото¹²⁵. Хранилище на историческия опит бил преди всичко летописът и към него се обръщали за precedенти. За да се придаде законност на установените вече политически форми, те трябвало да бъдат осветени от ореола на старината.

Но не винаги търсеният precedent можел да бъде намерен в свещените писания или в летописните паметници. Тогава в ход влизали „поправките“ на миналото под формата на допълнения, разяснения, а понякога и пряко изопачаване на историческите сведения от предишните летописни паметници. Принципът за изконността и непоклатимостта на обществените отношения имал и обратна сила — миналото се „реконструирало“ такова, каквото трябвало да бъде¹²⁶. Ако съвременните събития били длъжни да имат precedенти в миналото, то събитията от миналото били длъжни да приличат на настоящето. По такъв начин „методиката“ на обосноваване в летописите на съвременните на съставителя на свода политически събития и промени била обусловена от цял комплекс средновековни обществени възгледи.

¹²¹ ПСРЛ, т. 6, с. 193.

¹²² Цит. по Иконников, В. С. Опыт русской историографии, т. 2, ч. 2. Киев, 1908, с. 1108.

¹²³ Псковские летописи, вып. 2. М.—Л., 1955, с. 54.

¹²⁴ Лихачев, Д. С. Поэтика..., 256—257.

¹²⁵ Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 150.

¹²⁶ Блок, М. Апология истории. М., 1973, с. 144.

70-те години на XV в. представляват един от най-важните и наситени с политически събития периоди в обединителния процес. Московското правителство начело с младия и енергичен велик княз Иван III пристъпва към реализация на създадените се обективни предпоставки за ликвидиране на политическата самостоятелност на редица феодални княжества на територията на Североизточна Русия. Завързват се интензивни за своето време контакти със страните от Западна Европа. Преминува се към активна външна политика на запад срещу Великото Литовско княжество, а през 1480 г. се отхвърлят напълно и окончателно останките от васална зависимост към Златната Орда. През разглеждания период се проявяват много от чертите на извършващата се вътрешна консолидация в Московската държава — укрепва се великокняжеската власт, придобиват друг характер нейните отношения с митрополията.

Основен политически резултат през 70-те години на XV в. представлява ликвидирането на самостоятелността на феодалния център — Новгород Велики. Присъединяването към Московското велико княжество на обширните земи, влизащи в състава на Новгородската феодална република, не само разширило значително неговата територия, но и позволило да се премине към решаване на друга важна политическа задача — възвръщане на руските градове и земи, намиращи се под властта на Великото Литовско княжество¹²⁷. Едновременно с Новгород били присъединени и огромните територии на Перм Велики (земи, населявани от кони-пермяките по поречието на р. Вичегда и р. Кама). Окончателно влизат в състава на Московското велико княжество и крупните феодални центрове в Североизточна Русия — Ростовското и Ярославското княжество¹²⁸.

Важно политическо събитие през разглеждания период бил и бракът между Иван III и племенницата на последния византийски император София (Зоя) Палеолог, свидетелстващ за рязкото издигане на международния авторитет на страната. Русия излизала на европейската сцена като важна политическа сила — скоро след присъединяването на Новгород Иван III в категорична форма поискал от полския крал и велик литовски княз Казимир IV връщането на Полоцк, Смоленск, Витебск и други руски градове¹²⁹.

В областта на вътрешната консолидация на московската държава през дадения период се извършват мероприятия, свързани с по-нататъшната централизация на властта. Ограничавали се правата на уделните князе, в това число и вътре в самото Московско княжество. През 1472 г. Иван III присъединява останалия без наследство удел на своя брат Юрий Василиевич, което предизвикало недоволство, а след това и открита съпротива от страна на другите двама братя — Андрей и Борис¹³⁰. Преминуването на московските боляри на служба при други князе се разглеждало от страна на Иван III като държавна измяна¹³¹.

С укрепването на великокняжеската власт настъпват определени промени в отношението ѝ към църквата. Иван III се опитвал да ограничи

¹²⁷ Базилевич, К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. МГУ, 1952, с. 62; Черепнин, Л. В. Образование . . . , 855—874; Бернадский, В. Н. Новгород и Новгородская земля в XV веке. М.—Л., 1961, 264—313.

¹²⁸ Черепнин, Л. В. Цит. съч., 829—830.

¹²⁹ Ловмянский, X. Русско-литовские отношения в XIV—XV вв. — В: Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. М., 1972, 274—275.

¹³⁰ Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв., ч. 2. М., 1953, 306—307.

¹³¹ Черепнин, Л. В. Русские . . . , ч. 1, 162—188.

владетелските и имунитетните права на митрополитската катедра, активно вмесвайки се в църковните дела. Например през 1478 г. Кирило-Белозерският манастир бил предаден от великия княз под юрисдикцията на ростовския епископ Васиан въпреки протестите на митрополит Геронтий¹³². Определена роля в изостряне на взаимоотношенията между светската и църковната власт изиграла и политиката на Иван III за частична секуларизация на църковни земи в Новгород и Перм. Целият комплекс от създала се обстоятелства довел до остър конфликт между великия княз и митрополит Геронтий през 1478—1482 г.¹³³

Следователно 70-те години били време на сериозни промени в хода на обединителния процес, период на активно изграждане и вътрешна консолидация на единната Руска държава. Богатството от политически събития през това десетилетие оказало силно влияние и върху развитието на московското летописание, което с особена интензивност се стремяло да осмисли и обоснове новите крачки във великокняжеската политика.

През интересувания ни период били предприети три последователни опити за създаване на летописни сводове с официален характер — в 1472, 1477 и 1479 г.¹³⁴ А. Шахматов, М. Присъолков, Л. Черепнин, А. Насонов, Я. Лурье и други изследователи с редица примери доказаха тясната връзка между тези сводове и развитието на московско-новгородските отношения.

Действително дори на пръв поглед датите на създаване на летописните сводове през 70-те години на XV в. съответствуват на трите етапа в борбата на Иван III срещу Новгород: походът през 1471 г., политическите акции през 1475—1476 г. и окончателното ликвидиране на новгородската самостоятелност през 1477—1478 г. Както изисквали средновековните традиции, такава значителна политическа акция като присъединяването на Новгород била длъжна да се съпровожда от комплекс идейно-политически и религиозни мероприятия. Техен център станало построяването на новия Успенски събор — символ на окончателното утвърждаване на ръководната роля на Москва. Етапите в построяването на катедралния храм също съвпадат с основните събития в новгородската политика на великокняжеския престол — основите на събора били положени през 1472 г., новото освещаване на постройката — през 1476 г., а окончателното завършване на храма — през 1476 г.¹³⁵

Сводът от 1472 г. открил нов период в историята на московското летописание. Както подчертава М. Присъолков, това бил един от първите опити „да се преработят известията от миналото съобразно вкуса на съвременните политически възгледи“¹³⁶. С други думи, сводът от 1472 г. представлявал първият цялостен резултат от летописната работа с официален характер, отразяваща политиката от последните години от управлението на Василий II и първия период от князуването на Иван III.

Събитията през 1471—1472 г. давали редица поводи за такова важно мероприятие като създаването на общоруски летописен свод, но най-главният

¹³² Лурье, Я. С. Борьба церкви с великокняжеской властью в конце 70-х и первой половины 80-х годов XV в. — ТОДРЛ. М.—Л., 1958, т. 14, 221—225.

¹³³ Сахаров, А. М. Церковь и образование..., с. 56; Лурье, Я. С. Из истории политической борьбы при Иване III. — УЗЛГУ, № 80, серия исторических наук, вып. 10, 76—77.

¹³⁴ Сводът от 1472 г. за годините 1425—1471 е достигнал до нас в състава на Никаноровската и Вологодско-Пермската летописи. Вж. ПСРЛ, т. 27. М.—Л., 1962, т. 26, М.—Л., 1959; Фрагмент от свода от 1477 г. се е запазил в текста на свода от 1497 г. и в Уваровската летопис. Вж.: ПСРЛ, т. 28, М.—Л., 1963; Сводът от 1479 г. се е запазил в преписи от края на XV и от XVIII в. Вж. ПСРЛ, т. 25. М.—Л., 1949.

¹³⁵ Забелин, И. Е. История города..., ч. 1, 110—134.

¹³⁶ Приселков, М. Д. История..., с. 176.

от тях бил успешният Новгородски поход на Иван III през 1471 г., завършил с поражението на новгородските войски при р. Шелон.

Както отбелязахме, още преди похода Иван III се проявява като инициатор за събиране на летописни и „актови“ (правни) материали с цел да се докажат пред новгородските жители, а така също и пред цялото руско общество „старите провинения“ на феодалната република и тя да бъде представена като нарушител на вековните традиционни норми на отношения между Новгород и великите князе. Живо доказателство за тази дейност представлява намереният (подробно изследван) от Л. Черепнин ръкописен сборник, съдържащ подбран документален материал за московско-новгородските отношения. Именно той е послужил за основа на обширния разказ в свода от 1472 г., описващ московско-новгородската война¹³⁷. Този факт е доказателство за непосредствената връзка на свода от 1472 г. с великокняжеската политика и особено с новгородските събития.

Посочените моменти ни позволяват да свържем произхода на свода от 1472 г. с великокняжеското обкръжение и преди всичко с дяческия апарат. Това косвено се потвърждава и от наличието на друга летописна версия за похода през 1471 г. — „Слова избранного от святых писаний“. Структурата и стилът на този паметник, широко опериращ както с историко-политически аргументи и аналогии, така и с многочислени примери от Свещенното писание и църковните авторитети, са позволили на изследователите да предположат, че той е създаден сред митрополитските кръгове¹³⁸. Но този разказ, създаден „по горещите следи“ на събитията, не станал основа на специален митрополитски летописен съд. Това обстоятелство би могло да се свърже с известна общност на позициите на великокняжеската власт и митрополията по въпроса за присъединяването на Новгород, което от своя страна премахвало необходимостта от създаване на митрополитска летописна версия за излагане на събитията. Основните идейно-политически тенденции в „Слова избранного“ напълно се покриват с официалните традиции, отразени в свода от 1472 г.

И така, създаването на свода от 1472 г. било част от широката идейно-политическа програма на великокняжеската власт, свързана с важния етап от обединителния процес — ликвидирането на самостоятелността на Новгород Велики, съществена крачка в която представлявал походът през 1471 г. За тясната връзка на летописния паметник с великокняжеската политика свидетелствува и включената под годината 6849 (1341) историческа справка за трите брака на Семьон Горди¹³⁹. Ние поддържаме мнението на Я. Лурье, че новата информация е дадена с цел да се създаде прецедент за оправдаване на втория брак на Иван III със София Палеолог, който от църковна гледна точка представлявал нарушение на каноническите норми¹⁴⁰.

Много по-сложно е да се обяснят причините и обстоятелствата, свързани със създаването на свода от 1477 г. Основното затруднение произтича от факта, че въпросният паметник не се възстановява напълно, а само в годините от 1417 до 1477. В откъса, достигнал до нас, се срещат няколко нови, важни допълнения в сравнение със свода от 1472 г. Разширени са сведенията за феодалната война по време на управлението на Василий II, добавени са някои детайли в разказа за похода през 1471 г.¹⁴¹ Съкратени и предадени с

¹³⁷ Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы, ч. 1, 343—351.

¹³⁸ Бернадский, В. Н. Новгород..., с. 269, 285; Лурье, Я. С. Общерусские летописи..., с. 219.

¹³⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 114; т. 27, с. 64.

¹⁴⁰ Лурье, Я. С. Цит. съч., 146—147.

¹⁴¹ ПСРЛ, т. 28, с. 271, 293; т. 25, с. 263, 286.

изменения са отделни епизоди от московско-литовските отношения¹⁴². Съвпадането на тези изменения с текста на свода от 1479 г. ни позволява да характеризираме свода от 1477 г. като междинен етап в работата над най-пълния вариант на официалното великокняжеско летописание от 70-те години на XV в. — сводът от 1479 г.

Конкретни поводи за работа над такава версия били, на първо място, преходът към заключителния етап в ликвидиране на новгородската самостоятелност („мирният поход“ през зимата на 1475—1476 г.)¹⁴³ и, на второ място, полагането на основите на новия Успенски събор в Москва, проектиран от италианския архитект Аристотел Фиораванти. От летописните текстове е известно, че издигнатият почти до свода първи храм рухнал през нощта на 20 май 1474 г. и основите били отново осветени след завръщането на Иван III от „мирния поход“¹⁴⁴. Това важно религиозно-политическо мероприятие, свързано с подготовката за окончателно присъединяване на Новгород, съдейки по изградената традиция, могло да бъде съпроводено с начална работа над нов летописен свод.

Сводът от 1477 г., изглежда, не бил завършен. Възможно е именно с този факт да е свързано отсъствието на неговата начална част в достигания до нас паметник. За това свидетелствува и състоянието на известията за 70-те години на XV в. Анализът на тези сведения ни позволява да направим извод за времето, когато е била прекъсната работата над свода. Датиращ момент (според нас) представлява допълнението към разказа за събитията през 1471 г. В текста е добавено пояснение, че походът през 1471 г. за първи път в историята на московско-новгородските войни започнал през лятото, когато многобройните реки и блата са трудно проходими, но както обяснява летописният текст — Иван III и неговото обкръжение „положиша упование на Господа Бога и пречистую мать его, и на силу честного и животворящего креста, его же целовавшие новгородцы измениша“¹⁴⁵.

Най-вероятно тези думи са внесени във връзка с подготовката на похода през 1477 г., който започнал дълго преди зимните студове. Отсъствието в паметника на официална версия за причините за похода през 1477 г., измисленият разказ за новгородското посолство през март 1477 г. ни позволява да датираме завършителната работа над свода — 1477 г.¹⁴⁶ Очевидно започналата през 1476 г. работа над новия летописен свод била прекъсната от рязката промяна в политическата обстановка — новата война срещу Новгород.

Последвалият Московски свод от 1479 г. бил замислен и създаден като идейно-политическо осмисляне и обобщение на резултатите от реализацията на основните задачи на великокняжеската власт през 70-те години. Той включвал и елементи на политическа програма за близкото бъдеще. Тук сюжетната линия, свързана с Успенския събор, добива по-силно политическо звучене. Още сводът от 1472 г. вижда в новия събор символ на нарастващата роля на Москва с общоруски мащаб, подчертавайки, че храмът се създавал „в меру пречистыа Богородицы иже естъ во Владимири, еяже създа благоверный великий князь Андрей Боголюбский внук Манамаш об едином версе“¹⁴⁷.

¹⁴² ПСРЛ, т. 26, с. 186; т. 27, с. 102; т. 28, с. 98, 264; т. 25, с. 284.

¹⁴³ Лепко, И. В. Поход Ивана III „миром“ в 1476 г. УЗЛГПИ, т. 78. Л., 1948, 133—166.

¹⁴⁴ ПСРЛ, т. 25, с. 308; т. 28, с. 140, 310.

¹⁴⁵ ПСРЛ, т. 28, с. 124, 293; т. 25, с. 296.

¹⁴⁶ ПСРЛ, т. 28, с. 140, 311; т. 25, с. 309; Вж. Лурье, Я. С. К истории присоединения Новгорода в 1477—1479 гг. — В: Исследования по социально-политической истории России. Л., 1971, 92—95.

¹⁴⁷ ПСРЛ, т. 26, с. 244; т. 25, с. 293.

В края на 70-те години официалните летописи вече дават разширена трактовка на значението на храма. Едва ли са прави М. Присьолков и А. Насонов, виждайки в сюжетната линия за Успенският събор отражение на идеята „Москва — Трети Рим“¹⁴⁸. Сводът от 1479 г., буквално с червена линия, подчертава от киноварните заглавия, прокарва историята на общоруския катедрален храм, наблягайки на приемствеността на новата столица от древните политически центрове в Русия¹⁴⁹.

Създаването на свода от 1479 г. било част от системата идейно-политически мероприятия, свързани с новите успехи в обединителния процес. Паралелността на този акт с централното мероприятие — осветяването на новия катедрален събор — и тяхната взаимовръзка се подчертава и от още едно обстоятелство — Успенският събор в Москва бил замислен и построен като общоруски сакрален център. Тук били пренесени реликви, свещени съдове и мощи на светии от цяла Русия¹⁵⁰. По аналогичен начин идеята за общоруско единство е изразена от структурата на свода от 1479 г., който дава разгърнатата картина на цялата руска история, използвайки богат летописен материал с киевски, владимирски, новгородски и московски произход. Както Успенският събор бил олицетворение на общоруската светиня, така и Московският летописен свод от 1479 г. се създавал като общо изложение на цялата руска история, закономерно довеждащо читателя до признаване политическото и религиозното първенство на Москва.

Сред историческите обстоятелства, предизвикали появата на свода от 1479 г., трябва да обърнем внимание на факта, че именно в края на 70-те години пред московското правителство в цялата му пълнота и острота застава въпросът за окончателното освобождение от татаро-монголско иго и връщане на западните и южни руски земи, които се намирили под властта на Великото Литовско княжество. Този въпрос също оказва влияние върху идейно-политическата насоченост на свода и му придава характер на политическа програма.

Разгледаните обстоятелства за появата на Московските официални летописни сводове от 70-те години на XV в. показват, че създаването на летописите влизало в кръга от идейно-политически мероприятия на великокняжеската власт, призвани да подчертаят ролята и значението на успехите на Москва в обединителния процес. Това до голяма степен определя идейно-политическите тенденции на тези летописни паметници.

* * *

Първото конкретно изследване върху идейно-политическите тенденции на московските летописи от интересуващия ни период било от М. Присьолков. Той отбелязал стремежа на великокняжеските летописци да изобразят политиката на престола като тясно свързана с интересите на църквата и да подчертаят пълната законност на мероприятията за ликвидирание независимостта на Новгородската република¹⁵¹. М. Тихомиров обърнал внимание на тенденцията в свода от 1479 г. да представи прехода на общоруското първенство към Москва, по-точно към московските велики князе, като закономерен резултат от хода на цялата руска история, подчертавайки личната заслуга и роля на Иван III в успешната обединителна политика¹⁵². Л. Черепнин виждал в свода от 1479 г. три основни идеи:

¹⁴⁸ Приселков, М. Д. История . . . , с. 188; Насонов, А. Н. История . . . , с. 258.

¹⁴⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 63, 293, 324.

¹⁵⁰ Иконников, В. С. Опыт . . . , т. 2, ч. 2, с. 1086.

¹⁵¹ Приселков, М. Д. История . . . , с. 7, 174—176.

¹⁵² Тихомиров, М. Н. Источниковедение истории СССР, вып. 1. М., 1962, с. 112.

обосноваване на законните права на московските князе върху общоруското първенство като наследници на Киевското и Владимирското велико княжество; представяне на руските земи като „изначална вотчина“ на московските князе; свързване на процеса на образуване на единната Руска държава с общоруската борба против чуждите потисници и завоеватели¹⁵³. Стремелът да бъде представена руската история като последователна смяна на Киевското, Владимирското и Московското велики княжества бил посочван и от Я. Лурье¹⁵⁴. Редица ценни забележки за идейно-политическите тенденции на московските летописи от 70-те години принадлежат на перото на А. Насонов¹⁵⁵.

Както бе отбелязано, основна насока във великокняжеската политика през интересувания ни период била борбата срещу Новгородската самостоятелност и това обстоятелство обусловило наличието на множество новгородски известия в своделите от 1472, 1477 и 1479 г. Още през XIX в. редица изследователи обръщат внимание на крайно тенденциозното предаване в московските летописи на отношенията между Новгород и великите князе¹⁵⁶. Впоследствие съветските изследователи, опирайки се на теорията за произхода на летописните сводове, откриха и прокоментираха значително количество такива известия¹⁵⁷.

Преди всичко нека се спрем на новгородските сюжети в свода от 1472 г. С редки изключения¹⁵⁸ всички сведения за изконните права на новгородското вече да поканва и отстранява князе тук са подложени на строга редакция. Както правилно отбелязват М. Присёлков и Я. Лурье, тя била тясно свързана с условията на Коростинския договор от 1471 г., сключен „по старине“, т. е. според старите правни норми. Московското летописание се стремело да представи тази „старина“ в идеализирана, най-изгодна за великокняжеския престол светлина¹⁵⁹.

Ще посочим още няколко по-малко известни примери на преработка на известията за новгородско-великокняжеските отношения в свода от 1472 г. Изпуснато е важното споменаване, че през 1339 г. на искането на Иван Калита вторично да заплатят данък, новгородци отговорили „по старой пошпине новгородской и по грамотам великого князя Ярослава ВолодимERICHA“ такива претенции били незаконни¹⁶⁰. Ние сме склонни да свържем този пропуск с фактите, които говорят за повторно събиране на данъци от Новгород при Василий II¹⁶¹ и с огромните парични данъци, наложени на Новгород след разгрома на новгородското опълчение при р. Шелон през 1471 г.

Понякога създателите на свода от 1472 г. подчертават милостивото отношение на великите князе към Новгород въпреки вината на последния. Разказвайки за подкрепата, която новгородци оказват на суздальския княз Константин Василевич, изявил претенции върху великокняжеския престол

¹⁵³ Черепнин, Л. В. Русская историография до XIX в. МГУ, 1957, 88—89; Образованне . . . , 15—16.

¹⁵⁴ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , 364—370.

¹⁵⁵ Насонов, А. Н. История . . . , с. 271, 272, 274, 300—302 и т. н.

¹⁵⁶ Яниш, Н. Н. Новгородская летопись . . . , 51—55; Тихомиров, И. А. Обзорение . . . , 421—425; Помяловский, М. И. Из области новгородского летописания. ЗРИАО, т. 12, вып. 1—2. СПб., 1901, с. 56.

¹⁵⁷ Присёлков, М. Д. История . . . , 184—185; Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , 128—129, 142—144.

¹⁵⁸ ПСРЛ, т. 5, с. 158; Срв. т. 26, с. 49; т. 27, с. 30.

¹⁵⁹ Присёлков, М. Д. История . . . , с. 176; Лурье, Я. С. Цит. съч., с. 144.

¹⁶⁰ Вж. ПСРЛ, т. 25, с. 172.

¹⁶¹ ПСРЛ, т. 16, с. 202, 204; т. 25, с. 262; т. 26, с. 196; т. 27, с. 108.

след смъртта на Семьон Горди, сводът отбелязва, че за това „зла им не учинилося никакого“¹⁶². В летописа не са включени сведения за незаконните действия на великите князе към Новгород. Нищо не се казва за похода на Василий I срещу Торжок, при който великият княз не само нарушава „крестное целоваи е“, но и извършва светотатство, разграбвайки новгородската хазна, пазеща се в църквата „Св. Спас“¹⁶³. Ярко тенденциозен е разказът за събитията през 1456 г., който сочи „измяната“ на новгородци като главна причина за московско-новгородската война. „Признанието“ за това съставителят на свода е вложил в устата на самите новгородци (както ще видим по-късно, това е един от любимите похвати на московското летописание): „До конца бы не погибли есмы за свою измену к нему, господину своему великому князю“¹⁶⁴.

Кулминация в тенденциозното излагане на московско-новгородските отношения представлява разказът за похода на московските войски срещу Новгород и битката при р. Шелон. Тук открито са изразени основните идеи в „новгородската политика“ на Иван III. В основата на разказа лежи мисълта за изконността на вотчинната власт на московските князе над Новгород. Причина за войната между Москва и Новгород представлява стремежът на част от управляващите кръгове на феодалната република и подкупените от тях „черни“ (градски низини) да присъединят новгородските земи към Великото Литовско княжество и с това да изменят на православната вяра. „Лучшие же новгородцы якобы продолжали оставатся верными подданными великого князя.“¹⁶⁵ От устата на посадника и хилядника звучи програмно изявление в духа на официалната версия на московско-новгородските отношения: „Изначало отчина есмы тех великих князей, и от первого великого князя нашего Рюрики, его же по своей воле взяли земля наша от варяг князем себе . . . , по том же правнук его великий Владимир . . . и до сего господина нашего великого князя Ивана Васильевича . . .“¹⁶⁶ Характерно е, че този „аргумент“ почти дословно се привежда и в посланието на митрополит Филип, изпратено до новгородските жители¹⁶⁷. Такава официална трактовка през 1472 г. била основана и на правова база — изначалното положение на Новгород като вотчина на великите князе било специално фиксирано в Коростинския договор от 1471 г.¹⁶⁸ Така сводът от 1472 г. прокарвал и „аргументирал“ една от най-важните части на официалната идеология — представата за изконността на вотчинните права на московските князе над Новгород и съответно над всички руски земи.

Втората важна идея на Повестта за събитията през 1471 г. представлява стремежът да се представи походът срещу Новгород като мярка на великия княз срещу „еретиците“, отстъпници от православиято, т. е. като своеобразен кръстоносен поход. Новгородската война се сравнява с Куликовската битка, като открито се заявява, че „князь великий поиде на них не яко на христиан, но яко на иноязычных и на отступник православия“¹⁶⁹. Отгук за автора на свода произтича „богоугодността“ на похода през 1471 г. и неговото пълно одобрение от църквата. Божият гняв сполетял новгородци за „кръстоотстъпничеството“ сякаш бил предзнаменован от страшна буря, която отчупила

¹⁶² ПСРЛ, т. 26, с. 116; т. 27, с. 66.

¹⁶³ Новгородская I летопись, с. 397; Бернадский, В. Н. Новгород . . . , с. 217.

¹⁶⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 216; т. 27, с. 120.

¹⁶⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 231; т. 27, с. 130.

¹⁶⁶ Пак там.

¹⁶⁷ Акты исторические, т. 1, с. 512, 515.

¹⁶⁸ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. М.—Л., 1949, 45—48.

¹⁶⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 236; т. 27, с. 132.

кръста на църквата „Св. София“, по гробовете на светите се появила кръв, камбаните на църквите тревожно биели сами, в очите на чудотворната икона на Богородица блестели сълзи, и други необичайни явления¹⁷⁰. Земно оръдие на Божия гняв станали московските полкове на Иван III. Великият княз тръгнал срещу отстъпниците, благословен от митрополит Филип и „такоже от всех святитель земли своея и от всего священного собора“¹⁷¹. Началото на похода било предшествувано от дълги молитви пред московските светини и накрая Иван III получил „благословение“ от своите предци „великих князей владимирских и новгородских и всея Руси от великого князя Ивана Даниловича и от отца его великого князя Василия“, погребани в Архангелския събор¹⁷².

В последните думи е уместно да видим по-нататъшното развитие от московското летописание на идеята за богоизбраността на Москва като общоруски политически и религиозен център. Тази идея се очертава особено ясно в цитирания по-горе откъс за полагане основите на новия катедрален храм по подобие на владимирския Успенски събор.

С разказа за полагане на основите на каменния храм Успение логически завършва и повествованието за отношенията между Новгород и великия московски княз. Отстъпниците били наказани, „старинните“ порядки възстановени и православната вяра възтържествувала над „латинството“.

Съзнавали ли са московските идеолози истинското значение на тези събития като важен етап в обединителния процес? Някои изследователи се отнасят скептично към нивото на политическата мисъл в Москва от този период. В. Бернадски пише, че „само рядко и в крайно ограничена степен борбата на Иван III срещу Новгород се осмисляла от летописците през XV в. в светлината на главната политическа задача на епохата — завършването на обединението на Великорусия“¹⁷³. Този извод ни се струва неправилен.

Разказът на свода от 1472 г. за новгородските събития далеч надхвърля рамките на обикновеното повествование. Както се опитахме да покажем, изложението се ръководи от съвършено ясни и определени идеи, в съответствие с които се извършва целенасочен, тенденциозен подбор и интерпретация на фактите. Сводът тясно свързва победата над Новгород с прехода към Москва на общоруското политическо първенство, за което символизира и положените основи на новия Успенски събор.

Въпреки спецификата и алегоричността на изложението в текста на свода от 1472 г. прозират и отделни елементи от бъдещата политическа програма на великокняжеската власт. Така например Иван III няколко пъти е наречен „Государь Великого Новгорода“¹⁷⁴. С това се предвижда следващата акция на московското правителство — пълната ликвидация на новгородската самостоятелност. Като милост от страна на Иван III, а не като равноправно споразумение, в свода от 1472 г. е изобразен мирният договор (1471) — „и дасть им мир на своей воле, как сам восхоте“¹⁷⁵. Във връзка със събитията от московско-новгородската война Иван III не само се титулува постоянно в текста „Великий княз всея Руси“, но и се завръща с победа като „князь Володимерский, Новгородский и всея Руси самодержец (!)“¹⁷⁶.

Можем да приемем, че още в началото на 70-те години на XV в. в официалните летописи се отразяват елементи от политическата програма на

¹⁷⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 229; т. 27, 128—129.

¹⁷¹ ПСРЛ, т. 26, с. 235; т. 27, с. 132.

¹⁷² ПСРЛ, т. 26, 234—235; т. 27, с. 132.

¹⁷³ Бернадский, В. Н. Новгород . . . , с. 308; Ключевский, В. О. Боярская дума . . . , 247—248.

¹⁷⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 232; т. 27, с. 130.

¹⁷⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 241; т. 27, с. 135.

¹⁷⁶ Пак там.

великокняжеската власт — обединяване на всички руски земи под скиптъра на московския „самодържец“, което в духа на политико-правните възгледи от това време се възприемало като възстановяване на вотчинните права на московския великокняжески престол върху територията на „цяла Русия“ и като укрепване на „истинното православие“.

Успехите на великокняжеската политика поставяли пред официалното летописание задача да изработи стройна концепция за историята на князете от московския дом, особено на близките предци на Иван III. Изключително актуален проблем била историята на феодалната война по време на управлението на Василий II, наситено с епизоди от военни и политически неуспехи, с характерни за средновековните войни актове на „предателства, злодейски убийства, отравяния, коварни интриги и всевъзможни низости“¹⁷⁷. Написаната от компромисни позиции версия за събитията във феодалната война 1425—1453 г., поместена в свода от 1448 г., не отговаряла на новите условия. Във връзка с това съставителите на свода от 1472 г. значително разширили разказа за този период¹⁷⁸. Събитията са предадени в стройна схема: по времето, когато Василий II се борел против татарите („добре, мужествене бился“), но претърпял поражение, неговият съперник Дмитрий Юриевич Шемяка се свързал с Ордата и с помощта на татарите се опитал да завземе великото княжество. Но поради божията воля не успял да осъществи своите намерения¹⁷⁹. Обаче, подстрекаван от дявола, княз Дмитрий, влизайки в заговор с можайския княз Иван Андреевич и „злыми советники . . . бояре“, нарушавайки дадената клетва пред Василий II и правото на свещено убежище залавя великия княз в Троицкия манастир¹⁸⁰.

По-нататък събитията в свода се излагат така, сякаш Василий II остава на великокняжеския престол. Той се титулува постоянно „велик княз“ и се изявява именно като такъв в политическия живот.

Много важна е интерпретацията в свода от 1472 г. на фактите около пътуването на Василий II до Кирило-Белозерския манастир през 1446 г. Тук се среща само споменаване, че князът е посетил светата обител с цел „тамо сущую братию накормити и милостивно дати“, но след това е добавен характерен коментар — „несть бо лзе такому государю заточену бысть“¹⁸¹. Както е известно от други извори, Василий II пристига в Кирило-Белозерския манастир, за да се освободи от клетвата, дадена на Дмитрий Шемяка. Тук игумен Трифон го благославя пред решителната битка „с Богом и со своею правдою на свою отчину на Москву на великое княжение“¹⁸². Но сводът от 1472 г. не споменава за клетвата на Василий II, изобразявайки завръщането му на великокняжеския престол като резултат от всенародното желание, от верността на московските боляри, от помощта на съюзниците татари и, разбира се — от „Божие провидение“¹⁸³. Освен явното премълчаване на клетвопрестъплението, извършено от Василий II в свода, можем да видим и тенденция да се прикрие ролята на църквата в тези събития, което може да се обясни със светския характер на летописа.

Друг характерен момент от събитията по времето на Василий II, тенденциозно осветен в свода от 1472 г., са сведенията за конфликта между великия княз и серпуховския княз Василий Ярославич. Под годината 1457 се

¹⁷⁷ Маркс, К., Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 21, с. 409.

¹⁷⁸ Лурье, Я. С. Цит. съч., с. 143.

¹⁷⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 197; т. 27, с. 109.

¹⁸⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 200; т. 27, с. 110.

¹⁸¹ ПСРЛ, т. 26, с. 205; т. 27, с. 113.

¹⁸² ПСРЛ, т. 5, с. 269.

¹⁸³ ПСРЛ, т. 26, с. 206; т. 27, с. 113.

съобщава, без посочване на причините, че Василий II е „хванал“ серпуховския княз и го е изпратил в Углич¹⁸⁴. Този акт бил свързан с продължителната политика на ликвидиране на уделите вътре в Московското княжество¹⁸⁵. През 1462 г. бил организиран заговор от „дети боярские“ (вид дворяни), които се опитали да освободят изпратения на заточение княз и да избягат с него във Великото Литовско княжество. Заговорът бил разкрит, а неговите участници екзекутирани с нечувана жестокост. Василий II заповядал да бъдат „бити кнуги, и сечи и руки и ноги резати, а иным главы отсекати“¹⁸⁶. Както съобщава текстът на независимия летописен свод, достигнал до нас в състава на Ермолинския летопис, смъртното наказание било извършено на Велики пости, което представлявало най-тежко нарушение на църковните предписания: „недостойно беше православному великому осподарю . . . такими казнями казнити и кровь проливати в святыи великий пост . . .“¹⁸⁷. Постъпката на великия княз предизвикала всеобщо възмущение, в това число и сред църковните кръгове. В текста на свода от 1472 г. тези „детайли“ са изпуснати в пълно съответствие с представата за правото на господаря да осъжда на смърт и да помилва когото и когато поиска. Тук очевидно имаме отзвук на събитията, който все още не е подложен на интерпретация. В съобщението за болестта и смъртта на Василий II скоро след екзекуцията на заговорниците се казва, че той имал желание по старинен обичай да приеме монашески сан, но „не даша ему воли“¹⁸⁸. Краткостта на известието не ни дава възможност да направим обоснован извод, но е възможно да става въпрос за ситуация, в която духовенството е отказало да подстриже Василий II именно заради посочените по-горе събития, за които е знаел авторът на свода от 1472 г., но явно не е могъл открито да говори.

Като цяло описаният момент лежи в руслото на последователно провежданата от свода от 1472 г. тенденция да тушира и замаскира конфликтите между светската и духовната власт. В такъв съкратен, редактиран вариант, който не ни дава възможност да си представим по-пълно хода на събитията, са предадени и съобщенията за третия брак на Семьон Горди и за конфликтите между митрополит Киприан и Дмитрий Донски¹⁸⁹.

Още един пример за тенденциозно изложение на събитията, този път с цел да бъде подчертан международният авторитет на Иван III, е съобщението за сватосването със София Палеолог. То е представено като инициатива на Рим и на самата София и я изобразява като ревностна православна християнка, отхвърлила по религиозни съображения двама знатни жениха, каквито били кралят на Франция и Миланският херцог. Всичко това не отговаряло на историческата истина¹⁹⁰.

По този начин още в началото на 70-те години на XV в. официалното летописание създава обширен общоруски свод, в който в изгодна за великокняжеската власт светлина била представена историята на отношенията между Новгород и великия княз, а също били преработени в тенденциозен дух обширни сюжети от близкото минало. Подборът и интерпретацията на сведенията се определяли от конкретните политически идеи, главната от които била представата за руските земи като наследствена вотчина на великите московски князе.

¹⁸⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 217; т. 27, с. 120.

¹⁸⁵ Черепнин, Л. В. Образование . . . , 813—815.

¹⁸⁶ ПСРЛ, т. 26, с. 220; т. 27, с. 122—123.

¹⁸⁷ ПСРЛ, т. 23, с. 157.

¹⁸⁸ ПСРЛ, т. 26, с. 220; т. 27, 122—123.

¹⁸⁹ ПСРЛ, т. 26, с. 114, 152; т. 27, с. 64, 80; Срв. т. 6, с. 103.

¹⁹⁰ ПСРЛ, т. 26, с. 225; т. 27, с. 126; Вж. Базилевич, К. В. Внешняя политика . . . ,

По-ясна и обстойна форма приемат идейно-политическите тенденции, тясно свързани с великокняжеската политика в официалното летописание от втората половина на 70-те години — в свода от 1477 и в свода от 1479 г. Преди всичко още по-субективно са изложени великокняжеско-новгородските взаимоотношения, при това в свършено друга светлина. Сводът от 1472 г., написан след сключването на договора през 1471 г., формално съхраняващ новгородската „старина“, си поставял за задача да идеализира тази страна, да я представи в най-изгоден за Москва дух на изконно подчиняване на действията на новгородските жители на великия княз. Сводът от 1479 г., създаден след окончателното ликвидиране на новгородската самостоятелност, имал пред себе си свършено друга цел: да представи великокняжеско-новгородските отношения като непрекъсната верига от престъпления на новгородци против вотчинните права на великите князе, престъпления, представляващи „обычай злых смердов-изменников“ и закономерно предизвикали ликвидиране на този обычай¹⁹¹.

Още при описване на събитията през 1171 г. — изгонването от новгородци на волинския княз Роман Мстиславович — московският летописец е добавил важното от негова гледна точка разяснение: „таков бо бе обычай окаянных смердов-изменников“, в по-късните редакции приело откровено груба форма¹⁹². На сериозна обработка е подложена и втората част от това известие, свързано с владими́ро-суздальското летописание. Заслужава да бъдат цитирани и двата текста:

*Лаврентьевская и Троицкая
летописи*

*Московский свод
1479 г.*

Не глаголем же: прави суть новгородци, яко отдавна свобожени суть новгородци прадеды князь наших, *но аще бы* тако было, то не велели им прежнии князе крест преступати . . .¹⁹³

И не глаголем: прави суть новгородци яко издавна свобожени суть от прадед князь наших. *Но никакже тако:* аще ли им преднии князе велели крест преступати . . .¹⁹⁴

Текстът на свода от 1479 г. не оставя съмнение, че „обичаят“ на новгородци представлява противозаконно и престъпно деяние.

Сравнявайки текстовете на свода от 1472 г. и на свода от 1479 г., установяваме, че сведенията за отношенията между Новгород и великите князе са значително разширени. Така например под годината 6842 (1334) сводът от 1472 г. само отбелязва, че Иван Калита е бил приет в Новгород, докато сводът от 1479 г. ни съобщава, че „князь великий Иван Данилович пожалова отчину свою Великий Новгород, отдасть им нелюбия и иде в Новгород на стол“¹⁹⁵. Изключени са (от свода от 1479 г.) сведенията, тълкуващи отношенията между Новгород и великия княз като равноправни. Под 1340 г. в редица летописи се съобщава, че великият княз Семьон Иванович „докончаша мир по старым грамотам и крест целова к ним“, т. е. към новгородските жители, докато в свода от 1479 г. събитията са предадени в друга светлина: „и дасть им мир по старым грамотам и крест целовали“¹⁹⁶.

¹⁹¹ Лурье, Я. С. Общерусские летописи . . . , с. 167.

¹⁹² ПСРЛ, т. 25, с. 82; т. 5, с. 164, заб. „б“.

¹⁹³ ПСРЛ, т. 1, с. 362; Троицкая летопись, с. 249.

¹⁹⁴ ПСРЛ, т. 25, 81—82.

¹⁹⁵ ПСРЛ, т. 26, с. 112; т. 27, с. 63; т. 25, с. 171.

¹⁹⁶ Новгородская I летопись, с. 353; Срв. ПСРЛ, т. 25, с. 173; Приселков, М. Д. История . . . , с. 184.

В свода от 1479 г. се забелязва тенденция да се предаде на „престъпленията“ на новгородци против великия княз колкото се може по-дързък и отблъскващ характер. Освен цитираното по-горе известие за изгонването на Роман ще приведем още едно съобщение. Под 6901 (1393) г. е поместен разказ за убийството на московския агент Максим („добра хотяща великому князю“) от новгородски жители в г. Торжок¹⁹⁷. Но на съставителите на свода от 1479 г. се е сторил недостатъчен намиращият се в свода от 1408 г. мощен арсенал от обиди по адрес на новгородци: „вечници, крамольници, сурови чловеци, свирепи люди“ и те добавят още едно страшно обвинение, че убийството било извършено по време на Пасха (Великден)¹⁹⁸.

Тенденциозни изменения били направени в редица съобщения за отношенията между Новгород, Твер и Великото Литовско княжество. Ако сводът от 1472 г. пропуска фактите, свързани с новгородско-литовски отношения в миналото, за да очертае по-ярко „пределателството“ на прехвърляните се на страната на Великото Литовско княжество новгородски жители, съставителите на свода от 1479 г. са сметнали за необходимо да отбележат някои от тези факти. Наред с това, говорейки например за посолството до Наримант, сина на Гедиминт, през 1332 г. с предложение литовският княз да заеме княжеския престол в Новгород, сводът от 1479 г. дава да се разбере, че тази крачка е била принудителна¹⁹⁹. С цел да подчертаят отрицателното отношение на тверските князе към Новгород в свода са поместени редица епизоди, в които се описва как Тверското княжество напада новгородските земи. С одобрение са предадени фактите около прогонването от Новгород на наместниците на тверския княз Михаил Ярославич и успешната война на новгородци срещу този княз през 1315—1316 г.²⁰⁰ На най-сериозна обработка са подложени сведенията за московско-новгородските отношения през 70-те години на XV в. Особено внимание заслужават известията за причините за втората война срещу Новгород през 1477—1478 г., които грубо изопачават историческите събития. Както споменахме по-горе, в свода от 1479 г. бил внесен фалшифициращ събитията разказ за посолството „о государстве“ на Велики Новгород²⁰¹. Този разказ е подробно изследван от Я. Лурье²⁰², но ние бихме искали да посочим и някои допълнителни моменти. По-горе подчертахме, че в свода от 1472 г. Иван III е титулуван няколко пъти „государь“ на Новгород Велики и титулът преминал и в свода от 1479 г. Този факт вече водел читателя или слушателя към мисълта за необходимостта от окончателно присъединяване на Новгородската република към Москва, но изисквал по-подробна аргументация. Един от „аргументите“ бил създаден с почти незабележима редакция на текста на цитираното от трите свода от 70-те години писмо на новгородските жители до полския крал и велик княз Казимир IV Ягелон:

Свод от 1472 и от 1477 г.

Волные есми люди Великий Новгород бьем челом тебе, честному королю, чтобы еси *государю нашему Великому Новгороду* и нам господин был²⁰³.

Свод от 1479 г.

Волные есми люди Великий Новгород бьем челом тебе, честному королю, чтобы еси, *государь, нашему Великому Новгороду* и нам господин был²⁰⁴.

¹⁹⁷ Троицкая летопись, с. 441.

¹⁹⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 220.

¹⁹⁹ Новгородская I летопись, с. 345; ПСРЛ, т. 25, с. 171.

²⁰⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 160; Срв. т. 26, с. 98; т. 27, с. 56.

²⁰¹ ПСРЛ, т. 25, с. 309.

²⁰² Лурье, Я. С. К истории . . . , 89—95.

²⁰³ ПСРЛ, т. 26, с. 232; т. 27, с. 130; т. 28, с. 292.

²⁰⁴ ПСРЛ, т. 25, с. 285.

Явната фалшификация на събитията се вижда при сравняване на този цитат с текста на Новгородско-литовския договор от 1471 г., където Казимир се титулува само „господин“²⁰⁵. По-нататък в текста съставителите на свода от 1479 г. негодуват срещу новгородци, наричайки ги „злых смердов, убийц пилников и прочих безъименных мужиков, иже скотом подобни суть, ничто не разума неимущих“²⁰⁶. Цветистата „характеристика“ на новгородското вече не може да прикрие факта, че на авторите е бил добре известен реалният политически строй в Новгород и неговият истински „государь“, но това не им е попречило да включат в текста явната фалшификация. С нейна помощ събитията през 1471 г. са представени като опит поданството към Москва да бъде сменено с подчиняване на властта на Великото Литовско княжество.

В пълно съответствие с московските политически интереси летописците представят в изопачена светлина и ситуацията вътре в Новгород — „лучшие люди“ подкрепяли великия княз, докато смердите и декласираните елементи представлявали лагера на привържениците на Литва. Очевидна е също тенденцията да се защити промосковски настроеният новгородски архиепископ Теофил²⁰⁷.

В сводовете от 1477 и 1479 г. по-малко ярко са изразени „тверската“ и „литовската“ линии, но и тук ние се сблъскваме с целенасочена, подчинена на конкретна политическа програма, редакция на текста. Изследвайки подробно летописните версии на „Повесть о Михаиле Тверском“, В. Кучкин отбелязва, че в състава на свода от 1479 г. този паметник е подложен на сериозна преработка. Изпуснати са моменти, уличаващи московския княз Юрий Данилович, спестени са похвалите по адрес на тверските жители и техния княз, отразени в други сводове. Вината за убийството на тверския княз Михаил Ярославич според московската версия изцяло пада върху хан Узбек²⁰⁸.

На редакции в промосковски дух са подложени и други моменти от московско-тверските отношения от началото на XIV в. Към съобщението за убийството на Юрий Данилович в Ордата е добавено, че това убийство не е донесло на Твер полза — „бо хто сеет, то и пожнет“²⁰⁹. А за последвалото след година убийство в Ордата на тверския княз Дмитрий Михайлович тук ясно се говори като за отмъщение за смъртта на московския княз²¹⁰. В свода от 1479 г. влизат и по-рано създадените версии за събитията през 1327 г., които оправдават Иван Калита. Започвайки със сведенията от 60-те години на XIV в., тверските князе все по-често се изобразяват като предатели на Русия, насочващи към нейните земи разорителните литовски полкове. Макар че това до голяма степен съответствува на историческата действителност от втората половина на XIV в., предишната редакция на официалното летописание не подчертава даденото обстоятелство толкова явно и натрапчиво. Очевидно измененията в отношението на великокняжеското летописание към Твер през втората половина на 70-те години би трябвало да се свържат, първо — със смъртта на първата жена на Иван III — тверската княжна Мария, и, второ — с ясните намерения на Москва да ликвидира самостоятелността на Тверското княжество.

В сравнение със свода от 1472 г. се променя и интерпретацията на московско-литовските контакти. Както отбелязахме, именно в края на 70-те

²⁰⁵ ГВНП, № 77, 129—133.

²⁰⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 285, 286.

²⁰⁷ Бернадский, В. Н. Новгород..., 274—276.

²⁰⁸ Кучкин, В. А. Повести о Михаиле Тверском. М., 1974, 89—95.

²⁰⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 167.

²¹⁰ Пак там.

години Иван III излиза с открити териториални претенции към Великото Литовско княжество, което намира непосредствено отражение и в летописанието. Например в свода от 1479 г. търпи значителни изменения и без това противоречивата оценка на дейността на великия литовски княз Олгерд.

Под годината 6849 (1341) се възпроизвежда по свода от 1408 г. характеристиката на ума, въздържаността и хитростите на Олгерд²¹¹. Под 6876 (1368) г. съдържащата се в свода от 1408 г. похвала на военното изкуство на Олгерд е изменена в антилитовски дух: вместо неговото умение да воюва с „хитрост“ е написано „козньо“, т. е. интрига, вместо „не толико силой, елико умением“ — „не толико силой, но и злохитрством своим“²¹². А под 6885 (1377) г. е дадена вече съвсем негативна оценка на Олгерд: „зловредный, безбожный и нечестивый“²¹³.

Интересен момент представлява редакцията в свода от 1479 г. на разказа за неудалата се коронация на литовския княз Витовт през 1430 г. в Тракай, където присъствували митрополит Фотий и великият московски княз Василий II. От версията в свода от 1479 г. не е ясна позицията на Василий II, тъй като въобще не е споменат във връзка с тези събития²¹⁴. Смисълът на тази редакция е обясним: от една страна, присъствието на московския княз на церемонията би могло да се изтълкува като васално подчинение на литовския владетел, а, от друга страна, общуването с „неверниците“ литовци не съответствувало на облика на ревностния защитник на православието, какъвто е обрисуван Василий II в свода от 1479 г.

Именно като религиозен противник, като враг на православието е представено Великото Литовско княжество и в московско-новгородските сюжети от 70-те години на XV в. Тази линия е тясно свързана с идейното обосноваване от страна на Москва на нейната новгородска политика като защита на старинното, извечно православно вероизповедание от продалите се на католицизма („латынем“) униати.

Последната сюжетна линия в свода 1479 г., непосредствено свързана с политиката на Иван III през 70-те години, която ще се опитаме да проследим, се отнася до антиатарската борба. А. Насонов обърна внимание на тенденцията в този летописен паметник да се изпускат сведенията на изворите, най-ярко рисуващи зависимостта на московските князе, особено на Василий II, от татарите²¹⁵. Обаче тази тенденция не винаги се прокарва последователно. Например сводът от 1479 г. с гордост отбелязва, че Василий I през 1392 г. „толико честь приялъ от царя, яко же ни един из прежних великих князей“²¹⁶, а след 1446 г. се споменава, че ханът „пожаловал“ Василий II, пускайки го да се върне на великокняжеския престол в Москва²¹⁷. Но в разказа за събитията през 1432 г. не се възпроизвежда намиращото се в свода 1472 г. заглавие: „О великом князе Василии Васильевиче, как его пожаловал царь великим княжением“²¹⁸. Противоречиви са и други два момента. Говорейки за събитията през XIV в., сводът от 1479 г. в единия случай употребява сегашно време: „и *поиде* в Орду к цесареви, яко же обычай *есть* взимати тамо великое княжение“²¹⁹, а в друг води повествователния

²¹¹ Троицкая летопись, с. 402; ПСРЛ, т. 18, с. 118; т. 25, с. 173.

²¹² Троицкая летопись, с. 387; ПСРЛ, т. 18, с. 108; т. 25, с. 184.

²¹³ ПСРЛ, т. 25, с. 193.

²¹⁴ ПСРЛ, т. 26, с. 102; т. 27, с. 186; т. 25, с. 248; Вж. Приселков, М. Д. Цит. съч., с. 177.

²¹⁵ Насонов, А. Н. История . . . , с. 297.

²¹⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 219.

²¹⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 263.

²¹⁸ ПСРЛ, т. 26, с. 187; т. 27, с. 103; т. 25, с. 249.

²¹⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 161.

разказ в минало историческо време: „сам князь в Орду *отходит* к царю, яко же *есть* обычай взяти там великое княжение“²²⁰. За читателя от XIV в. — първата половина на XV в. не е известен друг път на инвестирана освен получаване на хански ярлык, и само Иван III идва на престола без задължителното посещение в Златната Орда. Най-приемливо ни се струва обяснението, че съставителите на свода от 1479 г. са изхождали от представата за достигнатата независимост на московския княз, напълно съзнателно титлувайки го „самодържец“, което преди всичко означава пълна самостоятелност на владетеля²²¹.

В съответствие с общите тенденции на свода от 1479 г. антитарската борба е изобразена като борба за чистота и непоклатимост на християнската вяра, „за святые церкви и за православное християнство“²²². Някои моменти могат да бъдат тълкувани в светлината на отразяване на представата за отпор срещу татарите, като част от общата борба на православния свят срещу „бусурман“. По-разширени са сведенията за падането на г. Търново на Балканския полуостров; особено се подчертава фактът, че съборната църква, където се намирили светите мощи на великопрестолния град, била превърната в джамия²²³. В по-късните летописни сводове тази идея получава развитие и е обогатена с нови примери.

Но сводът от 1479 г. не е отразил определена програма за борба с татарите, което може да се свърже с извънредно сложната политическа ситуация, създадена в края на 70-те години на XV в. Иван III бил принуден да се съобразява в своите действия с множество фактори и това намиръно отражение в гъвкавата и компромисна политика по отношение на Златната Орда²²⁴.

И така анализът на основните сюжетни линии в свода от 1479 г. в сравнение с предшестващите етапи в московското летописание налага извода за пряка и ясно изразена връзка на идейно-политическите тенденции на официалното летописание с конкретните задачи на великокняжеската политика. Летописните сводове не само обосновават политическите акции на московското правителство, но и съдържат елементи на теоретично осмисляне на резултатите и целите на великокняжеската политика, внасяйки определен принос в развитието на официалната идеология. На този въпрос посвещаваме и следващите страници от нашето изследване.

* * *

Описвайки и интерпретативайки многообразието от политически събития и конкретни мероприятия на московската великокняжеска власт, сводът от 1479 г. отразява измененията в областта на политическата мисъл и официалната идеология, отговарящи на реалните промени в положението на великия московски княз. Неговото превръщане от влиятелен уделен княз в общоруски господар свидетелства за формирането на нов институт на върховната власт и образуването на единна Руска държава под формата на наследствена феодална монархия.

Същността на извършваните се в сферата на върховната власт изменения се изразява в измененията на самия характер на властта — великият княз се

²²⁰ ПСРЛ, т. 25, 194—195.

²²¹ ПСРЛ, т. 25, с. 291, 310, 323, 324.

²²² ПСРЛ, т. 25, с. 282, 287.

²²³ ПСРЛ, т. 25, 220—221.

²²⁴ Назаров, В. Д. Конец золотоордынского ига. ВИ, 1980, № 10, 104—120; Каргалов, В. В. Конец ордынского ига. М., 1980, 123—134.

отделя рязко от всички уделни господари и се издига на недосегаема висота над тях. Тази метаморфоза в рамките на средновековния мироглед не могла да бъде изтълкувана като нововъведение. Тя трябвало да бъде представена като завръщане към „старините“, като възстановяване, придобиване на права, принадлежали на прадедите на великите московски князе и временно „загубени“ от тях. Това от своя страна обективно изгласквало на преден план въпроса за изворите на великокняжеската власт на потомците на Иван Калита.

Московският свод от 1479 г. давал отговор на този въпрос със своята композиционна структура и основна сюжетна линия. Историята на Русия се изобразявала в него като органична, непрекъсната линия от смени на нейните държавнополитически центрове Киев, Владимир и Москва, логично представлявайки самите московски господари като продължители на киевските и владимирските князе и техни достойни наследници. Тази сюжетна линия минава през целия текст на свода и се проследява в последователността, характера и интерпретацията на конкретните събития и по пътя на използване на особени киноварни заглавия, спиращи вниманието на читателя върху ключови моменти от историята на „прехода“ на великото княжение от Киев във Владимир, а след това в Москва.

Наличието на еднакви киноварни заглавия в Уваровския препис от края на XV в. и Ермитажния препис от XVIII в. на свода от 1479 г. ни позволява да предположим, че са се съдържали и в оригинала. Някои от тези заглавия се срещат още в свода от 1448 г.²²⁵, но в пълен състав те се появяват едва тук. Част от киноварните заглавия се отнасят към киевския период от руската история — подчертани са началото на управлението на Всеволод Ярославич (1078), Святополк Изяславич (1093), Владимир Мономах (1113)²²⁶. Специално е отделен текстът за началото на Владимирското княжество. Под годината 6676 (1168) е отбелязано: „В се же лето наста княжение Владимирское князем Андреем Юрьевичем.“²²⁷ Особеният смисъл, вложен от съставителите на свода от 1479 г. в това заглавие, се подчертава и от обстоятелството, че в свода от 1448 г. заглавието е много по-кратко²²⁸. Към същата сюжетна линия трябва да отнесем и предишното заглавие в свода от 1479 г., поместено под 6666 (1158) г.: „О церкви пречистыя Богородицы иже во Владимирѣ“, с което започва разказа за изключително важното за град Владимир събитие, полагането на основите на бъдещия катедрален храм Успение Богородично²²⁹.

Отделянето със специални киноварни заглавия на текстове, имащи най-голямо идейно значение, има двойка цел²³⁰. Помествайки ги в летописа, съставителите на свода са разчитали не толкова на това, че ще спрат вниманието на читателя при последователното четене на текста, но че тези заглавия могат да бъдат използвани като опорни пунктове, с помощта на които заинтересованият читател можел бързо да намери необходимите аргументи.

Съставителите на свода се стремели да подчертаят значителния авторитет на владимирските велики князе и отделили особено внимание на личността на Всеволод III, с името на когото се свързвал периодът на най-висш разцвет на Владимирското княжество. Тях ги привличал несъмненият

²²⁵ Лурье, Я. С. К изучению летописного жанра . . . — ТОДРЛ. Л., 1973, т. 27, с. 87.

²²⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 12, 15, 27.

²²⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 81; Вж. Черепнин, Л. В. Цит. съч., с. 15; Кучкин, В. А. Повести . . . , с. 96.

²²⁸ ПСРЛ, т. 5, с. 163.

²²⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 63.

²³⁰ За ролята на киноварните заглавия в летописите вж. Кузьмин, А. Г. Заголовки и киноварные заметки на полях рукописи Симеоновской летописи. — Вестник МГУ, история, 1961, № 5, 70—79.

авторитет на Всеволод сред другите велики и уделни князе в Русия в края на XII — началото на XIII в.: „Всеволод же седе в Киеве на столе отца своего, прием власть всю Русскую один.“²³¹ Отчетливо се прокарва мисълта за наследствената приемственост на Владимирското княжество от Киевското. Подчертавайки авторитета на Всеволод III, авторите на свода постоянно употребяват великокняжески титул, въпреки че в предишните летописни паметници — сводовете от 1408 и 1448 г., владимирският княз не винаги се титулува „велик“²³².

Тезата за приемствеността на московската династия от предишните „руски господари“ придобива завършена форма в разказите на московските летописци от 70-те години на XV в. за новгородския поход през 1471 г. и присъединяването на Новгород. Тук от устата на Иван III звучат думите, че великият московски княз води своя род от князете „Владимирских и Новгорода Великого и всея Руси“ и всички „преже бывших великих князей“²³³. Разгърнатото „родословие“ на Иван III в свода от 1479 г. е приписано от летописците на новгородските жители, които го извеждат от Рюрик и Владимир Святой²³⁴. А накрая самият московски „государ“ още повече „уточнява“ своя произход от „дед и прадед наших, от великого князя Владимира, крестившего землю Русскую, от правнука Рюрикова, первого великого князя . . . И от того Рюрика даже и до сего дне . . . един род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрия Юрьевича Всеволода Владимирского. А от того великого князя даже и до мене род их . . .“²³⁵. Своят непосредствен произход от киевските князе Иван III подчертава и в тържествения молебен, отслужен в новгородския храм „Св. София“ по време на „мирния поход“ 1475 г.²³⁶

Като цяло схемата Киев — Владимир — Москва съответствувала на разпространената през средните векове тричленна схема за „пренасяне на империята“ (*translatio imperii*) и била нейна интерпретация на руска почва. Тази идея се допълва и от представата, че третият център ще съществува до края на света. Характерен е един пример в свода от 1479 г., осъждащ измяната на новгородци, които „от Володимера даже и до сего дне род знали един и правилися всем великим князем о всем, преже Киевским, потом же Володимерским, а се уже на последних летех все свое изгубити хотят, от христианства к латынству отступающе . . .“²³⁷. Както е известно, по разпространеното в православния свят пророчество краят на света трябвало да настъпи след изтичане на седемхилядната година от сътворението на света, т. е. в 1492 г. За московските идеолози през 70-те години на XV в. именно Москва представлявала третият център, който щял да съществува „вечно“, т. е. до края на човешката история и началото на „Божие царство“²³⁸. Тук се прокарва особена идея: съдбата на хората, градовете, държавите в „Божие царство“ се предопределяла от съблюдаването на истинната вяра и благочестие, основен елемент в които била покорността пред властта на московския велик княз, последният от земните господари в Русия. Тази мисъл се съдържа и в поместеното в свода от 1479 г. житие на Стефан Пермски:

²³¹ ПСРЛ, т. 25, с. 12.

²³² Пак там, с. 88, 90, 91 и сл.; Срв. със Соф. I и Тр. под 6685, 6689, 6690, 6691 г.; Лимонов, Ю. А. Северо-восточный источник . . . , 11—12.

²³³ ПСРЛ, т. 25, с. 284.

²³⁴ Пак там.

²³⁵ Пак там, с. 285.

²³⁶ Пак там, с. 305.

²³⁷ Пак там, с. 286.

²³⁸ РИБ, т. 6, СПб., 1908, № 118; Вж. Коваленский, М. Н. Московская политическая литература XVI века. СПб., 1914, 46—47.

„Нъне же в *последнее время седмья тысящи* на остатъчном месте благочестие просия и благоразумие явися и вера Христова процвете.“²³⁹

Следователно тезата за „земната“ приемственост на московските велики князе от киевските и владимирските се подкрепяла в съответствие със средновековния мироглед и сакралните представи от „богоизбраността“ на Москва като „вечен“ общоруски център. Не е трудно да се забележи сходството на тази представа с развитата по-късно теория за „Москва — Трети Рим“. Но сходството на този етап е по-скоро външно, свързано с традицията за тричленна приемственост на центровете на властта, разпространена в християнския свят.

По-горе отбелязахме, че в общи черти задачата да бъдат доказани законните права на московските князе върху векикокняжеския престол била изпълнена от летописанието в Москва още в края на XIV — първата половина на XV в. „Най-неудобните“ моменти били по подходящ начин редактирани и влезли и в свода от 1479 г. Например изпуснато е намиращото се в свода от 1448 г. известие, че московският княз Юрий Данилович бил васал („сыновец“) на тверския велик княз Михаил Ярославич²⁴⁰.

Пример за много фина редакция можем да наблюдаваме и в едно от съобщенията за феодалната война между Василий II и Дмитрий Шемяка, поместено под 6956 (1448) г. В текста на сводовете от 1472 и 1477 г. се съобщава, че Дмитрий се заклел „не хотети ему ни коего лиха князю великому и его детем и всему великому княжению и отчине его“²⁴¹. Сводът от 1479 г. изпуска съюзът „и“ и с това съсредоточава вниманието върху наследствения характер на великокняжеската власт на Василий II. В сравнение със свода от 1472 г. в свода от 1477 г. била добавена забележка, че през 1446 г. ханът „пожаловал“ Василий II, пускайки го да се завърне в „его вотчину на великое княжение“²⁴².

Последният пример е свързан и с проблема за мястото, което заемала в теорията за произхода на властта на московските велики князе тяхната инвеститура от татарските ханове. По-горе вече отбелязахме, че в московските летописи от края на 70-те години на XV в. отчетливо се проследява тенденцията да се представи получаването на ярлък само като „обичай“, който закрепвал вече съществуващото положение, наследствено „по отечеству и по дедству“, поне за XV в. Въпреки че съставителите на свода от 1479 г. последователно изпускали факти, особено ярко рисуващи зависимостта от татарските ханове²⁴³, но не могли съвсем да ги игнорират и изключат от текста, тъй като татарската власт продължавала да съществува, макар и в много отношения съвсем формално.

И накрая още един аспект на проблема, на който е необходимо да се спрем и който е свързан с представата за „богопоставлеността“ на властта с нейния божествен произход²⁴⁴. Трябва да кажем, че този аспект в свода е сравнително слабо застъпен и изразен. С изключение на обичайните трафарентни за християнската доктрина формулировки за богопоставлеността на светската власт, тази страна от произхода на властта особено не се подчертава. Само в повестта „О Сидоре митрополите“, представляваща самостоятелен паметник, се срещат редица епитети, но като цяло в свода от 1479 г. съществува тенденция да се изпускат сентенции и епитети с църковно

²³⁹ ПСРЛ, т. 25, 226—227.

²⁴⁰ ПСРЛ, т. 5, с. 207; т. 25, с. 161; Вж. Кучкин, В. А. Повести..., с. 95.

²⁴¹ ПСРЛ, т. 27, с. 114; т. 28, с. 277; т. 25, с. 269.

²⁴² ПСРЛ, т. 28, с. 272; т. 25, с. 263.

²⁴³ Насонов, А. Н. История..., с. 297.

²⁴⁴ Хорошкевич, А. Л. История государственности..., 114—115.

и религиозно-назидателен характер²⁴⁵. Предполагаме, че това обстоятелство в известна степен е свързано с конкретната ситуация в отношенията между великокняжеския престол и митрополията през този период. По-долу подробно ще се спрем на други моменти, свидетелстващи за това. Като цяло сводът от 1479 г. изхожда от представата за „земния“, наследствен произход на властта на московските господари.

Наред с разработване на теорията за приемствеността на властта на московските велики князе от властта на владетелите на древните политически центрове в Русия сводът от 1479 г. последователно прокарва и обосновава възгледа за вотчинния характер на тази власт. Изграждащата се в хода на образуване на единната Руска държава нова структура на държавнополитически отношения определяла за самостоятелните по-рано феодални уделни владетели положението на обикновени поданици на върховния сюзерен — московския господар. Това също изисквало особено обосноваване, подкрепено с исторически аналогии, т. е. „възстановяване“ на порядките, които сякаш са съществували в миналото. В качеството на такава аналогия бил взет феодалният принцип за неограничените права на владетеля на една вотчина по отношение на неговите поданици. Такава представа за характера и обема на вотчинната власт е зафиксирена в редица паметници. Ние ще се ограничим, обръщайки се само към някои от тях, отнасящи се към XIV—XV в. В посланието на тверския монах Акиндин до тверския княз Михаил Ярославич (1304—1318) се подчертава: „Царь еси, господине княже, в своей земли.“²⁴⁶ Аналогична мисъл изказва митрополит Киприан в послание до псковските жители през 1395 г.: „Волен всякий царь в своем царстве или князь в своем княженьи“²⁴⁷. Това декларира и тверският княз Борис Александрович в една от своите грамоти: „Яз, князь велики волен, кого жалую, кого казню.“²⁴⁸ Конкретно определение се среща в Псковските летописи: „Бог волен да государь в своей вотчине“²⁴⁹. Представата за цялата руска земя като вотчина на великия княз намира отражение върху положението на бившите уделни „господари“. Разбира се, 70-те години се отнасят към началния период на изграждане на новия правов ред, но московските летописи още през този период прокарват и обосновават тази идея. Именно чрез вотчинното право сводът от 1479 г. обосновава правото на „свобода на действие“ на Иван III в Новгород: „жалуем вас и бороним от вселе, а и казнити волны же есмя“²⁵⁰. В тази светлина са описани и отношенията с Псков, вечето на който град официално използва в сношенията си с московския велик княз титлата „царь“²⁵¹.

Като отношения между вотчинен „государь“ и негови поданици е представено и положението на уделните князе: по твърдение на своделите от 70-те години можайският княз Иван Андреевич признавал правото на Василий II да го осъди на смърт и да го помилюва: „Господине государь, где ни буду, а везде есмь твой человек“²⁵². В светлината на пълна свобода на действие на великия княз сводът от 1479 г. рисува пленяването на серпуховския княз Василий Ярославич и последвалата екзекуция на неговите приближени, извършена от Василий II малко преди неговата смърт²⁵³. Подчиняването на

²⁴⁵ Лурье, Я. С. Общерусские . . . , с. 160; Насонов, А. Н. История . . . , 293—294.

²⁴⁶ РИБ, т. 6, № 16, с. 147.

²⁴⁷ Акты исторические, т. 1, № 10, с. 18.

²⁴⁸ ДДГ, № 23, с. 62.

²⁴⁹ Псковские летописи, т. 2, с. 296.

²⁵⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 285.

²⁵¹ ПСРЛ, т. 25, с. 302, 301.

²⁵² ПСРЛ, т. 27, с. 105; т. 25, с. 251; срв. т. 25, с. 265.

²⁵³ ПСРЛ, т. 25, 287—288.

уделните князе на властта на великия княз получило отражение и в промяната на формуляра на договорните грамоти, където по отношение на великия княз уделните князе все по-често употребявали титула „государь“²⁵⁴.

Въвеждането на нова титулатура имало дълбок, социално-политически смисъл. Както се вижда от хода на спора между Иван III и новгородските жители за титлите „государь“ и „господин“²⁵⁵, употребата на титула „государь“ давала право на сбор от вотчинни права, като цяло наричани от свода „государство“. Показателни в това отношение са думите, произнесени от Иван III: „... Мы великие князи, хотим государства своего как есмы на Москве, так хотим быти на отчине своей Великом Новгороде.“²⁵⁶ Семантиката на термина „государь“ е свързана с вотчинното право. Параграф 30 от „Правосудия митрополичьего“ — края на XIV — началото на XV в., го употребява именно в смисъл на „вотчинник“: „Аще ли убьет государь челядина полного, несть ему душегубства, но вина ему естъ от Бога.“²⁵⁷ Следователно особеното внимание на свода от 1479 г. към обосноваване на титула „государь“ и неговия социален смисъл се определяло от насящните задачи при разработване на официалната идеология.

Трябва да отбележим, че летописанието от 70-те години на XV в. отразява и процеса на кристализация на официалната политическа терминология от изписването на титлите „осподарь“ и „господарь“ в свода от 1472 г., „господарь“ — в свода от 1477 г., летописанието през 1479 г. преминава към унификация на терминологията и изписване на „государь“²⁵⁸ — термин, влязъл и в официалната титулатура. Очевидно тази промяна е свързана с особеностите на московското произношение, което оказало сериозно влияние върху формирането на литературния език²⁵⁹.

Важен момент в разработване на официалната терминология била употребата в свода от 1479 г. на думата „государство“ в значение на „власт на господаря“ и „територия, върху която се разпространява властта на господаря“²⁶⁰. Тъй като под „государство“ се разбирали всички руски земи, от това произтичало и подчиняването на всички феодални владетели в Русия на върховната власт на великия московски княз. Тази мисъл е подчертана и в заключителната част на свода от 1479 г., повествуваща за завръщането на Иван III от последния поход срещу Новгород: „Прииде князь великий во отчину свою славный град Москву, победив супостаты своя, казнив противившихся ему и не хотяще повинутся ему приведе в свою волю и много корысть и славу приобрете.“²⁶¹

Интересно е съпоставянето на тези данни със сведенията на съвременника на описваните събития Афанасий Никитин в неговото „Хождение за три моря“. Сблъсквайки се в Индия с феодалната йерархия, той я оценява (изхождайки от своите собствени представи, които в известна степен

²⁵⁴ ДДГ, № 80, с. 301, 305, 308; Соловьев, С. М. История России с древнейших времен. № 3, т. 5—6. М., 1960, с. 47; Черепнин, Л. В. Феодалные архивы, т. 1, 175—179.

²⁵⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 309 и сл.

²⁵⁶ ПСРЛ, т. 25, 316—317.

²⁵⁷ СЭИ, т. 3. М.—Л., 1964, № 8, с. 24; Вж. Черепнин, Л. В. Образование..., с. 254.

²⁵⁸ Срв. ПСРЛ, т. 27, с. 134, 135, 130, 131, 127, 105; т. 28, с. 100, 290, 291, 292, 288; т. 25, с. 290, 291, 282, 285, 286, 251; Хорошкевич, А. Л. Из истории великокняжеской титулатуры в конце XIV — конце XV вв. — В: Русское централизованное государство: Образование и эволюция. М., 1980, 26—30.

²⁵⁹ Булахов, М. Г. Московский летописный свод конца XV в. как памятник русского литературного языка. — В: Начальный этап формирования русского национального языка. Л., 1961, 48—62.

²⁶⁰ ПСРЛ, т. 25, с. 281, 299.

²⁶¹ ПСРЛ, т. 25, с. 292.

отразяват общото развитие на политическата мисъл в Русия) като „холопство“ на отделните владетели по отношение на върховния господар²⁶².

Точно определяйки правовото положение на уделните владетели в духа на формиращата се идеология, сводът от 1479 г. подчертава, че такова „государство“ е обичайно и дори желано и за другите слоеве на обществото. Освен описаните по-горе новгородски сюжети можем да приведем и други моменти, които водят своето начало от московското летописание от 70-те години на XV в. Например по време на феодалната война между Василий II и Дмитрий Шемяка по разказа на московските летописци великия княз го поддържали „вси князи и бояре и воеводы и дети боярские и дворяне“²⁶³ и „вси бо людие . . . хотяще деликого князя Василья на своем государстве видети“²⁶⁴.

Следователно използването и обосноваването на термина „государь“ в московското летописание през 70-те години е свързано с „вотчинното“ право на московските велики князе над руските земи. Заедно с това още през този ранен етап на развитие на официалната идеология в свода от 1479 г. се прокарва мисълта за достойното място на московския господар в средновековното „семейство“ на владетелите, за ролята и положението на московските велики князе на международната арена²⁶⁵.

В светлината на обосноваване на суверенното и равноправно положение на московските князе сред европейските владетели важно значение има включването в свода от 1479 г. на повестта да митрополит Сидор, изключително тенденциозно представяща отношението на Василий II към Флорентинската уния от 1439 г. Това произведение не носи летописен характер и е създадено въз основа на известното „Сказание“ на Симеон Суздалски²⁶⁶. Смятаме, че и в идейно отношение „Повесть о Сидоре митрополите“ не отговоря напълно на идейните тенденции на свода от 1479 г. Прави впечатление честата употреба на нетрадиционна политическа терминология и титулатура. Василий II се титулува: „великодержавным государем всея Руси“, „великим царем“, „царем всея Руси“²⁶⁷. В същото време авторът на повестта се опитва да оправдае неупотребата от страна на Василий II от първо лице на царски титул. От устата на византийския император Йоан VIII звучат думите, че в Русия „есть государь великий, брат мой Василий Васильевич, ему же восточные царие прислыхают и велиции князи с землями служат ему, то смирения ради благочестия и величеством разума благоверия не зовется царем, но князем великим Рускым“²⁶⁸. Царският титул се употребява по думите на автора на повестта в писмо до великия княз и от папа Евгений²⁶⁹. Но тук приписването на папата използване на царския титул има в повестта по-друг смисъл, отколкото подчертаване на независимото политическо положение на московския велик княз. Царският титул се свързва с укрепване и защита на православната вяра, т. е. с неговото положение на глава на „истинного христианства“, „большее православие и вышее христианство Белые Руси“²⁷⁰.

²⁶² Хождение за три моря Афанасия. . . , с. 12; Черепин, Л. В. Образование. . . , с. 432.

²⁶³ ПСРЛ, т. 23, с. 147.

²⁶⁴ ПСРЛ, т. 28, с. 274; т. 25, с. 266.

²⁶⁵ Дьолгер, Ф. Средновековното „Семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. — Сп. БАН, 1943, 184—185.

²⁶⁶ Лурье, Я. С. Идеологическая борьба . . . , с. 370.

²⁶⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 253, 254, 260.

²⁶⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 254.

²⁶⁹ Пак там, с. 259.

²⁷⁰ Пак там, с. 254.

Както ще видим по-долу, това имало по-скоро вътрешно политическо, отколкото международно значение.

С темата за укрепване на международния авторитет е свързана веригата от известия за сватосването и брака на Иван III със София Палеолог. Вече отбелязахме, че още първото от тези известия е силно тенденциозно и представя брака като инициатива на Рим. В свода от 1472 г. това е подчертано със специално заглавие „О сватовстве за великого князя Ивана Васильевича“. Посочва се знатният произход на София „от царства Константина града“ и се подчертава, че тя е отхвърлила предложенията на френския крал и миланския херцог²⁷¹. В друго известие под заглавието „Свадьба великого князя Ивана Васильевича“ отново се отбелязва, че София е дъщеря на Тома, „деспота Амореяского, а сын той Фома царя Мануила Цареградского, брат же царя Ивана Калояна и Дмитрия и Константина“²⁷². Голямото значение на този брак за повишаване на международния авторитет на Иван III сводът подчертава със запазването от страна на София на царския титул и след сватбата²⁷³. Впрочем това отговаряло и на реалното положение. Запазило се е шито покривало от 90-те години на XV в., подарено от София Палеолог на Троицко-Сергиевския манастир с извезан надпис „царевна царегородска“²⁷⁴.

Що се отнася до получаването на някакви наследствени права от страна на Иван III върху византийската корона и царския титул като резултат от този брак, то в свода от 1479 г. не се забелязват подобни тенденции. За авторите на свода е важна знатността на рода на София. Често нейният баща, морейският деспот, е титулуван „цар“ и оттук се извежда царската титла на София²⁷⁵. Във всеки случай в свода от 1479 г. ние не срещнахме намек за получаване от страна на Иван III на царски титул. Бракът с дъщерята на морейския деспот от императорски род бил възприет от съвременниците като свидетелство за суверенността на московския владетел и неговия международен авторитет.

Следователно в Московския свод от 1479 г. е намерил отражение значителен комплекс от представи за вотчинния характер на властта на московските князе над руските земи, за присъщата на вотчинното право огромна по обем власт, за пълна свобода на великия княз от външна зависимост. Заедно с това ограничеността и консерватизмът, присъщи на средновековната политическа мисъл, все още не позволявали на московските летописци да излязат от рамките на представите за вотчинното „государство“, в частност да развият идеята за царския титул като най-пълнен и точен израз на характера на властта на московските велики князе. Отделните употреби на царската титла са свързани или с включените в свода извънлетописни паметници като „Повесть о Сидоре митрополите“, или с дипломатическата практика (както в случая с Псков) и все още не са получили конкретно обособяване.

Изключително сложен и важен за изследване е въпросът за тенденциите на свода при отразяване на отношенията между великокняжеската власт и митрополията. Както е известно, именно по време на създаване на свода тези отношения силно се изострят, стигайки до открит конфликт между Иван III и

²⁷¹ ПСРЛ, т. 25, с. 281; т. 27, с. 126; т. 28, с. 287.

²⁷² ПСРЛ, т. 25, с. 299.

²⁷³ ПСРЛ, т. 25, с. 301.

²⁷⁴ Николаева, Т. В. Произведения русского прикладного искусства с надписами XV — первой четверти XVI в. САИ. М., 1971, 65—66; Щепкина, М. В. Изображения русских исторических лиц в шитье XV в. М., 1954, с. 9.

²⁷⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 292, 293.

митрополит Геронтий²⁷⁶. Ние смятаме, че това обстоятелство е предизвикало известна редакция на съставения вече свод, която е нарушила характерната за московските летописи тенденция на туширане и прикриване на конфликтите между светската и духовната власт.

Самият разказ за конфликта между Иван III и Геронтий заради Кирило-Белозерския манастир не е попаднал в свода от 1479 г., но влиянието на тези събития върху окончателната редакция на свода се чувствава. По сведения на по-късните летописни паметници Иван III не само влязъл в ролята на арбитър в спора между митрополита и ростовския архиепископ Васиан, но и действувал като представител на власт, стояща по-горе от митрополитската: „Князь же великий послав к митрополиту, митрополит же не послуша его. Князь же великий . . . повеле собору быти всем епископом и архимандритом на Москве и дасть суд архиепископу на митрополита. И много взысканию бывшу, митрополит же убося соборного суда и умоли великого князя“²⁷⁷. Претърпял поражение, митрополит Геронтий не отстъпил своите позиции. От своя страна Иван III готвел решителен удар. Скоро той се опитал да обвини Геронтий в ерес, представяйки процедурата за освещаване на Успенския събор, извършена от него, като нарушение на каноничните правила²⁷⁸. Очевидно за това са били осведомени и редакторите, и съставителите на свода. В текста са включени редица моменти, илюстриращи аналогични конфликти между светската и духовната власт, свързани със свалянето на църковни йерарси. Ние открихме няколко такива места. Под годината 6677 (1169) в свода се съобщава, че черниговският княз Святослав Ольгович, възмутен от неканоничните действия на епископ Антоний, който наложил допълнителни пости, се обърнал към него с думите „аще ми о сем еще ръчещи то вывергу тебя из епископы“, което скоро и направил²⁷⁹. Тези думи отсъствуват не само в сводовете от 1408 и 1472 г., но и в техния възможен извор — Лаврентиевският летопис²⁸⁰.

По различен начин от Троицкия летопис и свода от 1472 г. са изложени събитията, свързани с опита на Андрей Боголюбски да ръкоположи за суздальски епископ своето протеже Федор (Федорец). Ако в свода от 1408 г. се казва, че Андрей е изпратил Федор в Киев „о нем добромыслящу и добра ему хотящу“, по версията на свода от 1479 г. той сам се е разправил с неканонично поставения йерарх „оковавши его и посла в Киев“²⁸¹.

В същата светлина в свода от 1479 г. е направено и изключително характерно допълнение към разказа за събитията през 1382 г. Ако в свода от 1472 г. просто се отбелязва, че по време на нашествието на Тохтамъш Киприан се е намирал в Твер²⁸², тук четем, че поради бягството му от обсадена Москва той е бил изгонен от Дмитрий Донски: „разгнева бо ся на него великий князь Дмитрий . . . яко не седел в осаде на Москве“²⁸³.

Тази линия в свода е продължена в разказа за пътуването на митрополит Исидор до Флоренция, в който се повтаря няколко пъти, че митрополитът отишъл на църковния събор въпреки забраната на Василий II²⁸⁴. Посочените

²⁷⁶ Лурье, Я. С. Борьба великокняжеской власти, с. 221; Черепнин, Л. В. Русские феодальные архивы . . . , 183—184.

²⁷⁷ ПСРЛ, т. 6, 221—222.

²⁷⁸ Лурье, Я. С. Борьба . . . , с. 221; Соловьев, С. М. История . . . , № 3, с. 183, 184.

²⁷⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 79.

²⁸⁰ ПСРЛ, т. 1, с. 354; Троицкая летопись, с. 245.

²⁸¹ ПСРЛ, т. 1, с. 355; Троицкая летопись, с. 245; т. 25, с. 80.

²⁸² ПСРЛ, т. 27, с. 80.

²⁸³ ПСРЛ, т. 25, с. 210; Вж. Прохоров, Г. М. Повесть . . . , с. 137.

²⁸⁴ Вж. Тихомиров, М. Н. Греки из Морей в средневековой России. — Средние века, т. 25. М., 1964, с. 170.

сведения още повече засилват впечатлението, че върховен съдия в църковните дела в Русия фактически се явявал великият княз.

Трябва да подчертаем, че спирайки вниманието върху тези факти и събития, Московското летописание отразило нарастващото влияние на великия княз в църковните дела през 60-те — началото на 70-те години на XV в. Така в свода от 1472 г. е поместена два пъти формулата за избор на митрополит, в която ролите са разпределени по следния начин: „кого въскошет Господь Бог и пречистаа мати его . . . и господин нашъ князь великы . . . и братъа наша епископи Русстии . . .“²⁸⁵, т. е. второто място след „божествените сили“ е отредено на великия княз. Още по-характерни са примерите, рисуващи нарастващата роля на великия княз в църковните дела, включени в заключителната част на свода от 1479 г. Строителството на Успенския събор било започнато „с хотением и многим желанием“ на митрополит Филип и с „благоволением и повелением“ на Иван III²⁸⁶. Дори в такъв изключително църковен въпрос като пренасянето на мощите на митрополит Петър по думите на московските летописци „начат глаголати к великому князю, что бы выняти мощи святителя и по превъзвыше положить . . .“, но Иван III предал делото на църковния събор²⁸⁷. Това свидетелствува, че ранният Московски свод от началото на 70-те години, изхождайки от реално създаващото се положение в отношенията между великокняжеската власт и църквата, се придържал към тезата за приоритет на светската власт. Кризисната ситуация в края на 70-те години на XV в. изисквала по-убедителни аргументи в полза на светската власт и те били извлечени от историческото минало на Русия.

Можем да предположим, че с тенденцията на свода от 1479 г. да подчертава авторитета на великия княз в църковните дела е тясно свързана и още една основна идея в свода — представата за московските владетели като защитници и пазители на истинното православие. Именно великият княз Василий II е представен в заключителната част на „Повесть о Сидоре“ като разобличител на „ереста“ на Исидор и като пряк инициатор на неговото изгонване от митрополията: „И скоро повеле с митрополитского стола совреши его яко безумиа прелестника и отступника веры“²⁸⁸, като избавител на руската църква от ереста: „От такового же злохытривого врага соблюде господь Бог . . . святую си церковь . . . обличением Богом вразумляемого великодържавнаго Василия Васильевича в благочестии цветущаго царя всея Руси“²⁸⁹. В по-ранното съобщение на свода от 1472 г. Исидор е изобличен и изгонен от църковен събор на руските епископи, което не съответствувало на историческата истина²⁹⁰. Включването в текста на свода от 1479 г. на „Повесть о Сидоре“, издигаща на преден план в борбата с митрополита-еретик фигурата на Василий II, напълно отговаряло на належащите потребности на времето. Иван III се опитвал в борбата с Геронтий да използва именно лозунга за „чистота на православието“, обвинявайки митрополита в неканонични действия по време на изключително важния обред — освещаването на Успенския събор.

Всичко, което изложихме дотук, е ярко доказателство в полза на факта, че сводът от 1479 г. бил съставен във великокняжеско обкръжение в момент

²⁸⁵ ПСРЛ, т. 25, с. 277, 301.

²⁸⁶ ПСРЛ, т. 25, с. 293.

²⁸⁷ ПСРЛ, т. 25, с. 295.

²⁸⁸ ПСРЛ, т. 25, с. 259.

²⁸⁹ ПСРЛ, т. 25, с. 260.

²⁹⁰ Сахаров, А. М. Церковь и образование . . . , с. 53.

на остър конфликт между великия княз и митрополит Геронтий. Ето защо тезата на А. Сахаров за „митрополитския“ характер на свода ни се струва неправилна. Най-сериозният негов аргумент е присъствието на известното поучение „что гшешно уповать на княжескую милость“²⁹¹ в текста на „Повесть о Митие“. Но, както показва още А. Насонов, тези думи принадлежат на един от изворите на свода от 1479 г. — общоруският митрополитски свод от 1448 г., а не представляват плод на дейността на редакторите на свода от 1479 г. Към аналогично заключение в своите изследвания е достигнал и Г. Прохоров²⁹².

Трудно е да съдим, съзнателно ли е присъствието на текста за „упованието“ или носи случаен характер, но като цяло само това известие не може да бъде доказателство за митрополитския характер на летописа. Композицията на паметника, неговият състав, редакционните поправки, интерпретацията на по-ранните събития — всичко това показва, че пред нас е цялостен паметник на официалната идеология, най-тясно свързан с великокняжеското обкръжение и преди всичко с великокняжеската канцелария.

* * *

И така московското летописание през 70-те години на XV в. изиграло значителна роля в изграждане на идеологията и в политическата практика на московските велики князе. Тази роля се определяла от традиционното значение на летописите като политически документи, последователно прокарващи идейните тенденции на определени социални кръгове, по чиято поръчка се създавали. През втората половина на XV в. политическата активност на летописите се засилва. Измененията в социално-политическата обстановка в Русия, свързани с формирането на единната Руска държава, изисквали последователно и точно обосноваване. Наред с това самият характер на средновековната политическа мисъл, нейният обрънат към миналото поглед предопределяли голямата роля на летописанието в процеса на създаване и разпространяване на официалната идеология.

Московските летописи от 70-те години на XV в. представляват ярки и целенасочени в идейно-политическо отношение паметници. Тяхното създаване се санкционирало от великокняжеската канцелария. Венец на тази дейност станал Московският свод от 1479 г., най-единният в идейно и композиционно отношение паметник на официалното московско летописание. Тук в достатъчно ясна форма са изразени и подкрепени с исторически прецеденти и паралели основните принципи на официалната идеология на върховната власт, а именно, нейната изконност и приемственост от древноруските политически центрове, нейният вътрешен и външен суверенитет и вотчинно пълновластие. Основавайки се на действителни и мними исторически примери, летописните сводове разработват отделни страни от идеологията, често „създавайки“ недостигащите за аргументацията факти или премълчавайки събития, привеждането на които би попречило да бъде последователно прокарана определена политическа тенденция. В известна степен изпреварвайки реалния процес на изграждане на Руската централизирана държава, летописанието и разработваната от него идеология на самодържавната власт подготвяли идейната почва за бъдещите политически акции на великокняжеската власт.

²⁹¹ Сахаров, А. М. Цит. съч., с. 58; ПСРЛ, т. 25, с. 198.

²⁹² Насонов, А. Н. История . . . , с. 271; Прохоров, Г. М. Повесть о Митие, с. 137.

Тази характерна особеност на свода от 1479 г. го превръща в централно звено в официалната летописна дейност през втората половина на XV в. и в основа за създаване на бъдещи летописни сводове. Пълната и относителната завършеност на отразените в свода елементи на формиращата се идеология според нас били свързани със слабото развитие на политическата литература. Явявайки се практически единствен „орган на московската публицистика“ от този период, официалните летописни сводове давали разгърната, аргументирана и пълна схема на представата за основните функции, характер и произход на великокняжеската власт. Тази роля на московските летописни сводове е характерна до началото на 90-те години на XV в., след което „творческото начало“ преминава на втори план, отстъпвайки място на специално създаваните и предназначени за тази цел идейно-политически паметници.

МОСКОВСКОЕ ЛЕТОПИСАНИЕ 70-Х ГОДОВ XV ВЕКА И ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИИ САМОДЕРЖАВИЯ

Искра Илиева

(Резюме)

История общественной мысли и идеологической борьбы в эпоху формирования и укрепления Российского централизованного государства давно привлекает к себе внимание исследователей русского средневековья. Особенно возрос интерес историков в последнее время. Сейчас усилия ученых сосредоточены, в первую очередь, на исследовании развития демократических, гуманистических, антифеодальных по своей сущности идей. Гораздо менее внимания уделяется изучению официальной феодальной идеологии. Между тем, разработка проблем формирования идеологии московского самодержавия является чрезвычайно актуальной в научном отношении. Уже во второй половине XV в. первые идеологи и апологеты формирующегося русского самодержавия создали основы официальной государственной доктрины, разработали комплекс идей и представлений, на базе которого создавалась идеология самодержавной монархии. Позднейшие реакционные „теории“ об исконности самодержавия на Руси, об исключительности исторического пути Российского государства, о неразрывной связи самодержавия с „истинным православием“ уходят своими корнями в эпоху завершения объединительного процесса, борьбы за форму правления единого государства, за утверждение „самодержавства“ московских государей.

В настоящее время не представляется возможным констатировать, что проблемы формирования официальной идеологии единого Российского государства принадлежат к числу разработанных в науке. Наиболее спорными аспектами являются источники официальной идеологии, факторы ее формирования, ее отражение в различных памятниках. Нельзя считать выясненным и вопрос об идеологах московского самодержавия, к которым различные исследователи относят то „церковь вообще“, то представителей различных группировок феодальной знати, то московских еретиков конца XV в., то церковных деятелей и публицистов, то великокняжеских дьяков.

Определяя официальную идеологию самодержавия как комплекс представлений о характере, происхождении, объеме и функциях верховной власти,

выдвигаемый или санкционируемый самой этой властью, мы сознательно ограничиваем круг привлекаемых источников документами и материалами, непосредственно исходящими из официальных кругов или прямо санкционированных ими. Среди памятников, в которых нашла отражение официальная идеология, московские летописные своды занимают особое место. Во-первых, наличие официальных летописных сводов, время и обстоятельства создания которых в большинстве случаев можно установить, дает редкую возможность проследить сам процесс создания идеологии московского самодержавия, выделить его основные этапы. Во-вторых, имея в наличии летописи различной ориентации и зная в общих чертах истинный ход исторических событий, мы можем установить, из каких идейно-политических позиций исходили московские сводчики-составители, интерпретируя, замалчивая или фальсифицируя те или иные факты или причинно-следственные связи. В-третьих, в интересующий нас период наиболее развернутые и полные характеристики происхождения, характера и объема великокняжеской власти содержатся прежде всего в летописях.

Уже сама постановка проблемы исследования определяет летописные памятники в качестве основных источников данной работы. Основу исследования составляет анализ опубликованных летописных сводов Москвы XV в. Следует специально отметить, что в большинстве случаев привлекаемые летописные своды являются гипотетическими реконструкциями реально существовавших памятников, сделанными на основе дошедших до нас более поздних списков и редакций их текстов. В этом плане мы опираемся на реконструкции, созданные советской школой летописеведения — А. Шахматовым, М. Приселковым, А. Насоновым, Я. Лурье и др. Однако гипотетичность многих летописных сводов должна обязательно учитываться при выяснении вопросов их идейно-политического содержания. Необходимо постоянно держать в центре внимания конкретную общественно-политическую ситуацию, обстоятельства и задачи создания того или иного свода.

Общие итоги исследования сводятся к следующему.

Московское летописание 70-х г. XV в. сыграло большую роль в оформлении официальной идеологии Московской Руси. Эта роль определялась традиционным значением летописи как политического документа, последовательно проводящего идейные тенденции кругов, по заказу которых он создавался. Со второй половины XV в. эта сторона политической активности летописания еще более усиливается в связи с серьезными сдвигами в социально-политической жизни Северо-Восточной Руси, требовавшими последовательного и четкого идеологического обоснования. Средневековая политическая мысль не допускала иного обоснования общественных изменений, чем „обретение“ утерянных якобы традиционных, старинных норм, что возлагало первостепенную задачу в формировании идеологии именно на летописание.

Яркая и напряженная летописная деятельность великокняжеского окружения в 70-е гг. XV в., итогом которой было создание свода 1479 г., заложила прочные основы создания официальной политической доктрины. Были выработаны, обоснованы и подкреплены многочисленными историческими прецедентами основные элементы официальной идеологии — представления о преемственности власти московских государей от древних политических центров Руси, о внутреннем и внешнем суверенитете и вотчинном полновластии. В известной мере „обгоняя“ реальный процесс становления феодальной Российской монархии, летописание и создаваемая с его помощью политическая доктрина подготавливали почву для будущих политических акций московского правительства.

Такой характер свода 1479 г. сделал его центральным звеном, основой для создания последующих летописных сводов. Относительно слабое развитие политической литературы во второй половине XV в. приводило практически к монопольному положению летописания как „органа московской публицистики“. После свода 1479 г. до конца XV в. значительных летописных памятников создано не было, составители официальных летописных сводов в основном ограничивались дополнением его новыми записями.

Отраженная в летописных сводах официальная идеология отличается стремлением к самостоятельности, чрезвычайно осторожным и разборчивым восприятием идейно-политических построений, происходивших из различных источников — церковной и светской публицистики, проникавших в Москву византийских и южнославянских памятников. В центре внимания официальной идеологии — прежде всего сама власть государя, рассматриваемая практически самостоятельно, в отрыве от остальных политических институтов. Для нее характерен известный консерватизм, стремление опереться прежде всего на „старину“, на принципы вотчинного права и прямой преемственности власти московских государей от великих князей Киева и Владимира. Но консерватизм этой идеологии не следует переоценивать. Старые вотчинные принципы полновластия приобретали новое содержание, что обуславливалось конкретной политической обстановкой, самим процессом формирования феодальной монархии.

Многочисленные социальные силы, участвовавшие в борьбе за форму правления Российского государства, в целом признавали необходимость существования сильной, авторитетной, наделенной широкими полномочиями верховной власти, однако по-разному представляли себе свое собственное положение по отношению к этой власти. Объективно формирующаяся монархическая власть выражала интересы господствующего класса в целом, но не опиралась полностью ни на одну из сословных группировок класса феодалов. Верховная власть как политический институт отчетливо проявляет присущие надстройке черты самостоятельности. Эта самостоятельность и выражается в официальной идеологии стремлением верховной власти правозгласить полный внутренний и внешний суверенитет, неограниченную полноту власти, „самодержавие“ в полном смысле слова.

В конце XV в. положение летописания изменяется. Наметившееся еще в 70-е гг. сближение летописной и канцелярской традиций приводит в первой трети XVI в. к тому, что центральное место в официальных летописных сводах занимают выдержки из государственных актов. Появление обширной политической литературы, вызванное мощным подъемом общественной борьбы в конце XV — первой трети XVI в., несколько изменяет роль летописания в формировании официальной идеологии. Здесь на первое место выходит самостоятельная официальная публицистика, первые памятники которой относятся к концу XV в. Творческое начало в официальном летописании отходит на второй план, уступая место опосредованному историческим материалом отражению разрабатываемых уже вне летописания политических идей. С утверждением в общественном сознании основных элементов официальной политической теории резвернутая аргументация тех или иных прав великокняжеской власти теряла свою актуальность. Там же, где аргументация представлялась необходимой, официальные своды часто включали тексты документов, а иногда и внелетописных публицистических произведений. Вместе с тем, активная роль официального летописания в формировании самодержавной идеологии продолжала проявляться в быстрой трактовке ими событий недавнего прошлого в тенденциозном духе и связывании этих событий со всем предшествующим ходом русской истории.